

Просандєєва Людмила Євгеніївна

УДК 159.923+316.61+73

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ САМОЦІННОСТІ
ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора психологічних наук

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство науки, молоді та спорту України

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України
Бех Іван Дмитрович,
директор Інституту проблем виховання НАПН України;

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Бондарчук Олена Іванівна,
Університет менеджменту освіти НАПН України, завідувач кафедри психології;

доктор психологічних наук, професор
Савчин Мирослав Васильович,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри психології;

доктор психологічних наук, професор
Помиткін Едуард Олександрович,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, завідувач відділу педагогічної психології і психології праці.

Захист відбудеться «21» березня 2012 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, м. Київ, вул. Пирогова 9.

Автореферат розіслано «__» лютого 2012 року

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

 Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі цивілізаційного розвитку важливого значення набувають соціальні, моральні, психологічні аспекти процесу розвитку особистості. У ХХІ столітті на історичну арену виходить новий соціальний тип особистості, здатної до інноваційного мислення, рефлексії та самореалізації. Проте психологи констатують, що в результаті трансформації сучасного суспільства (переживання значних соціальних та екологічних катаклізмів) спостерігається криза самоцінності, яка передусім пов'язана з порушенням ідентичності, що може призвести до знецінення особистості. У зв'язку з цим пріоритетними постають завдання створення умов для якісно нової підготовки молодих людей до життя, їх вміння орієнтуватися у світі ринкових відносин, масових системних комунікацій, суперечливому суспільно-політичному житті, несприятливому екологічному середовищі, не втрачаючи при цьому індивідуальної своєрідності, власної неповторності та духовності.

Реалізація окреслених завдань виховання молоді неможлива без поглибленого науково-психологічного опрацювання проблеми розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації. В руслі педагогічної та вікової психології важливо обґрунтувати сутність та місце самоцінності в структурі самосвідомості молодої людини, визначити її вплив на стратегії власної поведінки, виявити генезис, індивідуальні відмінності розвитку зазначеного феномену.

Аналіз наукових джерел за окресленою тематикою дозволив виокремити певні підходи до розв'язання проблеми самоцінності особистості. Досягнення філософії полягають в обґрунтуванні поглядів на соціальну та духовну сутність буття людини (С.К'єркегор, Ф.Ніцше, М. Хайдеггер), свободи особистості та її самозбагачення, самовідтворення, самооновлення в соціальному вимірі (М.О.Бердяєв, О.Ф.Лосєв, Ж.-П.Сартр), діалогізму в розумінні особистістю нескінченності змісту «Я-іншого» (М.М.Бахтін), зорієнтованості особистості на суб'єктивне, внутрішнє – «енергія зусилля над самим собою» (М.Мамардашвілі), пошуку індивідом духовності в умовах глобальної цивілізації (В.Є.Барановський, Л. П. Буєва, Ю. Н.Волков, С.П.Курдюмов, І.Р.Пригожин).

Історичний зріз досягнень вивчення феномену самоцінності особистості у світовій та вітчизняній психології простежується у змістовому контексті психоаналітичної психології, біхевіоризмі, гуманістичної психології й екзистенціалізмі. Найвиразніше феномен самоцінності особистості обґрунтований у межах гуманістичного підходу.

В контекст поняття самоцінності особистості покладене розуміння її як найвищої цінності, що пов'язано з узгодженим співвідношенням «Я»-фізичного, «Я»-соціального, «Я»-духовного. Причому такий «баланс» актуалізується завдяки наступним показникам особистісного розвитку: велика інтегрованість, цілісність особистості, постійне змінювання як вільний рух в процесі «самоактуалізації потенціалів людини» (А. Маслоу); еволюціонуюча, гетеростатична природа особистості, існування її в якості процесу, а не сталої сутності (К.Роджерс, Р. Мей, Р. Ассаджолі); вихід за межі себе (трансцендентність) як творчий характер життєдіяльності (А. Ленгле.); «всезростаюча відкритість дос-

віду», тобто розширення зв'язків ціннісного «Я» з навколишнім світом (Г. Олпорт). Виходячи з цього, джерелом розвитку самоцінності особистості визнаються не лише природні потенціали людини, а й соціальні впливи. Відтак, чим інтенсивніший контакт людини із соціумом, тим гостріше постає завдання збереження власної самоцінності та унікальності. В такому контексті розвиток самоцінності можливий лише за допомогою відстоювання особистісних меж і знаходження своєї власної, відмінної від «мови мас», – онтологічної мови індивідуальної самоцінності. Саме у двоєдиному відтворенні соціального та індивідуального й аналізується розвиток самоцінності особистості.

На противагу представникам гуманістичної психології, російські та вітчизняні вчені досліджували генезис самоцінності особистості залежно від соціальних джерел впливу, що сприяють активній творчій самореалізації її соціального досвіду в спілкуванні та діяльності, визначенню життєвих орієнтирів, засвоєнню цінностей, установок, стратегій поведінки в суспільстві. Розвиток самоцінності особистості визначався, з одного боку, як процес входження, індивідуалізації та інтеграції особистості в нових умовах соціального середовища (А.В.Петровський), з іншого – як процес становлення особистісних якостей індивіда засобами соціалізації, навчання та виховання (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, А.В.Брушлінський, О.В.Запорожець, Я.Л.Коломінський, Г.С.Костюк). В цьому зв'язку процес розвитку самоцінності особистості в період дорослішання пов'язувався з формуванням соціальної позиції (Д.Й.Фельдштейн), конструюванням різних образів «Я» у структурі «Я-концепції» (І.С. Кон, Н.П.Рязанова), формуванням ціннісно-сислової сфери самосвідомості (І.Д.Бех, Б.С.Братусь, Н.І.Непомнящая, С.Д.Максименко), становленням творчого та духовного конструктивів самосвідомості (Е.О.Помиткін, Т.О.Флоренська, В.М. Ямницький), розвитком самооцінки, самоствавлення, самоповаги (М.Й.Боришевський, А.В. Захарова, О.Б.Орлов).

Дослідження самоцінності особистості у віковій та педагогічній психології визначають соціально-психологічні умови її самоствердження й самовизначення в період дорослішання (Г.С. Абрамова, Т.П. Гаврилова, В.С. Мухіна, Г.М.Прихожан, О.В. Сохань, Г.А. Цукерман), аналізують самоцінність у взаємозв'язку з розвитком самосвідомості підростаючої особистості (Г.Крайг, М.Кле, Ф.Райс, Х.Ремшідт).

На сучасному етапі психологія самоцінності особистості вивчається у контексті виявлення і формування ціннісно-сислової сфери людини. Так, з числа російських вчених питанню становлення і розвитку самоцінності особистості присвятили свої дослідження В.В.Знаков, В.Е.Клочко, В.В.Кудрявцев, Н.І.Непомнящая, О.О.Сергієнко, з українських – Г.О.Балл, І.Д.Бех, О.Л. Кононко, В.В.Рибалка, В.О.Татенко, котрі визначають генезис самоцінності особистості як динамічний взаємозв'язок самосвідомості суб'єкта й глибинних шарів його психіки. Як стверджують українські психологи, особистісною передумовою розвитку самоцінності виступає процес становлення самосвідомості, зокрема її епіцентру – образу «Я».

Водночас, незважаючи на підвищення наукового інтересу до проблематики самоцінності особистості, оцінка стану досліджуваної проблеми

свідчить про те, що до сьогодні ні загальна, ні педагогічна психологія не мають цілісної концепції та системи практичних заходів з формування самоцінності в період дорослішання. Поза увагою залишається наукове обґрунтування психологічного супроводу розвитку самоцінності підлітків та юнаків у процесі соціалізації. Це вимагає теоретико-експериментального дослідження самоцінності особистості як системного психологічного явища, особливостей її генезису в результаті зміни ціннісних соціально-психологічних пріоритетів.

Таким чином, актуальність названої проблеми, її недостатнє теоретичне і практичне вивчення й зумовили вибір теми нашого дослідження «Психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації» та потребу в ліквідації тих прогалин, які мають місце в царині вивчення і розвитку самоцінності особистості як складного психологічного утворення особистості.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у руслі теми Київського національного університету культури і мистецтв «Трансформаційні процеси в культурі та мистецтвах України» (Державний реєстраційний №0107И009539). Тему дослідження затверджено Вченою радою Київського національного університету культури і мистецтв (протокол № 2 від 30.12.2004 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №1 від 25.01 2005).

Мета дослідження полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та експериментальному вивченні генезису, структури, закономірностей, механізмів, форм та типів самоцінності особистості, розробці та впровадженні системи психологічного супроводу ефективного розвитку самоцінності особистості періоду дорослішання.

У відповідності з цією метою були сформульовані наступні **завдання дослідження**:

1) здійснити аналіз проблеми розвитку самоцінності особистості в контексті наукових підходів філософії, соціології та психології, визначити психологічний зміст поняття «самоцінність особистості», обґрунтувати концептуальну парадигму та вихідні положення розвитку цього феномену особистості періоду дорослішання в процесі соціалізації;

2) розробити психологічну модель розвитку самоцінності особистості підліткового та юнацького віку;

3) обґрунтувати критерії, рівні та показники розвитку самоцінності особистості в період дорослішання;

4) визначити методи психодіагностики самоцінності особистості підліткового та юнацького віку;

5) експериментально дослідити особливості розвитку, структуру, форми, типи самоцінності особистості та здійснити обґрунтування механізмів, закономірностей цього особистісного утворення у підлітків та юнаків;

6) розробити та впровадити систему психологічного супроводу розвитку самоцінності особистості періоду дорослішання в процесі соціалізації.

На початку дослідження були сформульовані припущення загальнотеоретичного та прикладного характеру.

Загальнотеоретична гіпотеза. Розвиток особистості нерозривно пов'язаний зі становленням її самоцінності, що позначається на формуванні особистісних новоутворень, перебігу вікових та психосоціальних криз. Джерелом розвитку самоцінності особистості є ціннісне «Я». Генезис особистості періоду дорослішання зумовлений якісним розвитком її самоцінності. Цей розвиток являє собою процес самоусвідомлення та ціннісного самоствавлення до власного «Я», що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі особистісних цінностей і смислів та піднімає особистість до осмисленого самопереживання сутності свого ціннісного «Я», внутрішньої свободи та самореалізації.

Прикладна гіпотеза. Психологічний супровід розвитку самоцінності особистості підлітків та юнаків залежить від ефективності конструктивних змін їх ціннісного «Я», що включає самореалізацію самоцінності особистості різними стратегіями поведінки (зокрема альтруїстичною та конструктивною). При цьому особистість реалізує власну цінність шляхом автономізації – соціалізації власного «Я» особистості (автономного освоєння соціального та автономного відтворення чи відторгнення соціального). Динаміка розвитку самоцінності особистості актуалізується за умов емпатійного розуміння, визнання і прийняття вихователем самоцінності особистості кожного вихованця, побудові взаємодій на гуманістичних положеннях особистісно-ціннісного підходу.

Об'єкт дослідження – самоцінність особистості як психологічний феномен.

Предметом дослідження виступають психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації.

Для реалізації окреслених завдань, перевірки сформульованих гіпотез було використано комплекс **методів**: *теоретичні* – аналіз і узагальнення наукових даних з проблеми розвитку самоцінності особистості, синтез, порівняння; *емпіричні* – спостереження, моделювання, анкетування, бесіда, інтерв'ю, експертна і групова оцінка, констатувальний та формувальний експерименти. Обробка кількісних даних проводилася за допомогою методу варіаційної статистики – кореляційного аналізу.

На різних етапах дослідження було використано низку психодіагностичних методик, зокрема, методика Ш.Шварца «Ціннісні орієнтації», тест Д.М.Леонтєва «Смисложиттєві орієнтації», методика Х. Ніємі «Роздуми про сенс життя» (діагностика соціального простору особистості); методика Г.С.Нікіфорова «Події мого життя», опитувальник С.К. Нартової-Бочавер «Суверенність психологічного простору» (діагностика особистісного простору); «Опитувальник креативності» Д.Джонсона в модифікації Е. Туник, опитувальник Н.Холла «Емоційний інтелект» (адаптований Є.П.Ільїним), опитувальник особистісної орієнтації Е.Шострома (адаптований Д.Джоунс, Р.Крендалл, Ю.Є.Альошиною, І.С.Булах), методика «Дослідження комунікативних і організаторських здібностей» (КОЗ-І) В.В. Синявського, Б.О.Федоришина, опитувальник О.В. Зверькова і Е.В. Ейдмана «Вольова саморегуляція» (діагностика складових самоцінності); методика Г.А.Цукерман «Я очима інших людей», авторська експериментальна методика «Мої роздуми про самоцінність» (діагностика ціннісного «Я»), методика NEO-FFI в апробації Д. Люсіна (діагностика стратегій поведінки).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась в Київській гімназії № 287, середній загальноосвітній школі № 205 м. Києва, Вишнівській загальноосвітній школі I-III ступенів № 1 Київської області, Вишнівській загальноосвітній школі I-III ступенів № 4 Київської області. Всього учасниками емпіричного дослідження стали 197 підлітків та 194 юнаків різного віку, з них 12-13 років – 70 осіб, 13-14 років – 63 особи, 14-15 років – 64 особи, 15-16 років – 69 осіб, 16-17 років – 64 особи, 17-18 років – 61 особа. Дослідження здійснювалося впродовж 2003-2010 років.

Наукова новизна та теоретична значущість одержаних результатів полягають у тому, що:

– *вперше* проведено системне теоретико-експериментальне дослідження генезису та психологічних закономірностей розвитку самоцінності особистості в період дорослішання; обґрунтовано особистісно-ціннісний підхід до вивчення процесу розвитку самоцінності особистості, розроблено основні вихідні положення про автономізацію-соціалізацію власного «Я» особистості, обумовленість самореалізації самоцінності особистості різними стратегіями поведінки (адаптативною-неадаптативною, альтруїстичною-егоїстичною, конструктивною-деструктивною); створено психологічну модель самоцінності особистості, обґрунтовано складові її структури (когнітивна, що у своєму розвитку проходить такі рівні як самоаналіз, самоусвідомлення, саморозуміння; емоційна, що відбиває рівні самовідчуття, самоприйняття, самоствавлення; мотиваційна, що охоплює потреби у самовизначенні, самоактуалізації, самореалізації; комунікативна, що стимулює самовиявлення, самопрезентацію, самоствердження; регулятивна, що включає самоспрямованість, самоорганізацію, самоконтроль); виокремлено такі форми самоцінності як саморефлексія, самоінтерес, самоповага, гідність, впевненість в собі; виявлено специфіку ціннісного «Я» як генерального «ядра» самоцінності; визначено особливості розвитку самоцінності особистості на етапах підліткового та юнацького віку; обґрунтовано психологічні механізми (саморефлексію, самоінтеграцію) розвитку самоцінності особистості в період дорослішання; визначено критерії (емоційно-ціннісне ставлення до себе, ціннісно-смісловне ставлення до себе, ціннісно-смісловне ставлення до інших) та рівні (високий, середній, низький) розвитку самоцінності особистості.

– *поглиблено та уточнено* категоріальний апарат, психологічний зміст понять «самоцінність особистості», «розвиток самоцінності особистості», «криза самоцінності особистості», систему психологічних уявлень про значущість процесу соціалізації для розвитку самоцінності особистості;

– *подальшого розвитку* набули погляди щодо методології та методів психологічного супроводу розвитку самоцінності підлітків та юнаків; обґрунтування положень особистісно зорієнтованого виховання сучасних підлітків та юнаків.

Практичне значення дослідження полягає, передусім, у тому, що розроблена програма психологічного супроводу «Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання» може бути використана у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, профтехучилищ, ВНЗ та їх психологічних служб. Розроблені експериментальні авторські проєктивні методики психологічної діа-

гностики самоцінності особистості підлітків та юнаків «Мої роздуми про самоцінність», «Дослідження самоцінності особистості» (ДСО) можуть використовуватись практичними психологами, вчителями, викладачами, методистами в системі психологічних служб закладів освіти. Розроблені спецкурси «Індивідуальне консультування», «Філософія виховання» можуть бути включені до навчальних планів ВНЗ. Результати дослідження можуть використовуватись також в процесі викладання дисциплін «Педагогічна та вікова психологія», «Загальна психологія», «Практична психологія» та ін.

Психологічні рекомендації для психологів, вихователів, соціальних педагогів, батьків за програмою психологічного супроводу «Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання» можуть впроваджуватись у професійній роботі з депривованими підлітками та юнаками з метою покращення їхньої соціалізації, адаптації до навчально-виховного процесу.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалися на 5 Міжнародних науково-практичних конференціях, 6 Всеукраїнських науково-практичних конференціях, а також виступах на радіо у тематичних програмах, присвячених проблемам розвитку самоцінності особистості. Основні наукові підсумки дослідної роботи обговорювалися на звітних науково-практичних конференціях викладачів, аспірантів, докторантів Київського національного університету культури і мистецтв (м.Київ, 2003-2011рр.), засіданнях кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету (2009-2011 рр.).

Основні висновки, рекомендації та розробки *впроваджено* у навчально-виховний процес та діяльність психологічних служб Київської гімназії № 287 (довідка № 191 від 01.12. 2011 р.), Середньої загальноосвітньої школи № 205 м. Києва (довідка № 152 від 30.11.2011 р.), Вишнівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 Київської області (довідка № 170 від 09.12.2011 р.), Вишнівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 4 Київської області (довідка № 481 від 08.12.2011 р.), у навчальний процес Національного авіаційного університету (довідка № 12.191/12-11 від 08.12.2011 р) та Київського Національного університету культури і мистецтв (довідка № 2057 від 16.12.2011).

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 40 публікаціях, у тому числі одній монографії, 23 одноосібних статтях у наукових фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України, 8 матеріалах конференцій. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук «Подолання депривації підлітків у процесі культурно-дозвілєвої діяльності» була захищена у 2001 році, її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (490 найменувань, з них 27 – іноземними мовами), 12 додатків на 14 сторінках. Дисертація викладена на 468 сторінках (з них основного тексту 405 сторінок), містить 23 таблиці та 21 рисунок на 36 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтована актуальність проблеми дослідження, визначені мета, завдання, гіпотеза, сформульовано об'єкт, предмет та методи дослідження, розкриті наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, висвітлено їх впровадження та апробацію, наводяться дані про публікації і структуру роботи.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми самоцінності особистості у процесі соціалізації»* – розкриваються філософські та психологічні аспекти дослідження феномену самоцінності особистості, визначаються зміст та сутність понять «самоцінність особистості», «розвиток самоцінності особистості», «криза самоцінності», виокремлюються відмінності вивчення цієї проблеми у руслі класичних та сучасних психологічних концепцій зарубіжних і вітчизняних вчених, інтерпретується психологічний зміст соціалізації як детермінанти розвитку самоцінності особистості, висвітлюється з позиції гуманістичної психології особистісно-ціннісний підхід.

За ідеями філософів саме людина є головною конституюючою одиницею довкілля. По-різному інтерпретується у філософії суб'єктивна та об'єктивна природа людини, її значущість у розвитку самоцінності особистості. В одних поглядах простежується пріоритет за об'єктивними, зовнішніми обставинами – проблема пошуку та набуття загальнолюдською спільнотою свободи шляхом створення неантагоністичного соціального устрою (ідеї К.Маркса, Л.Фейєрбаха). В інших – відзначається зорієнтованість на суб'єктивне, внутрішнє (духовне) буття людини (С. К'єркегор, Ф. Ніцше, М. Мамардашвілі, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер), але у більшості теорій підкреслюється єдність об'єктивного, зовнішнього, суспільного і суб'єктивного, внутрішнього, фізичні зміни особистості співвідносяться з її духовним самозбагаченням, самовідтворенням, самооновленням (М.М.Бахтін, М.О.Бердяєв, С.П.Курдюмов, О.Ф.Лосєв, І.Р.Пригожин, С.Л. Франк).

У світовій гуманістичній культурі особлива увага приділяється вивченню ціннісної сфери особистості, а саме: цінностям буття (Г.Д.Торо, А.Швейцер), цінностям індивідуальності (А.Бродський). Розвиток людської цивілізації Нового часу дав поштовх для появи як феномену масової людини, так і феномену виокремленості людини від інших, її незмішуваності зі світом, зокрема формування у неї здібності, сприймаючи інших, залишатися собою (Х.Ортега-і-Гассет). Чим вище взаємозв'язок особистості з соціумом, тим гостріше постає проблема збереження власного «Я» у різних сферах життєіснування (Е.Гуссерль, А.Швейцер). Отже, філософські та культурологічні парадигми відображають, з одного боку, певні реалії розвитку самоцінності особистості, а, з іншого, – впливають на процес її формування та показують роль цього феномена в процесі соціалізації особистості.

На відміну від філософів, дослідження класичних психологів зосереджені на аналізі переживань людиною власних внутрішніх станів, які надають резонансного емоційного підсилення безпосереднім соціальним факторам. За позицією Л.С.Виготського, сила впливу соціальної ситуації, в якій особистість

зростає, набуває значущості лише у взаємозв'язку з переживанням. Особистісне, як системне утворення людини, виступає особливою соціальною цінністю, своєрідним зразком, здібністю, спрямованою на засвоєння власної самоцінності. За розумінням С.Л.Рубінштейна, умови життя людини, життєві обставини стають вирішальними факторами, які стимулюють розвиток самоцінності особистості. Найсуттєвішим є те, що зовнішні чинники діють, насамперед, через внутрішні умови і з останніми пов'язане вирішення завдань розвитку самоцінності особистості. Таким чином, в результаті теоретичних й експериментальних досліджень вище зазначених вчених у психології окремо виділився особистісний підхід, який спирався на тезу: кожна психологічна властивість у розвитку особистості повинна вивчатися з позиції цілісності.

З інших позицій до розв'язання проблеми розвитку особистості та її самоцінності підходили К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, А.В. Брушлінський, Д.Н. Завалішина та ін. Вчені досліджували розвиток особистості в контексті її життєдіяльності, виокремлюючи ініціативність, відповідальність та свободу. Змістовий контекст поняття «розвиток самоцінності особистості» презентується цими вченими як накопичення нових «суспільних можливостей та індивідуальних потенціалів», «стратегічних життєвих орієнтацій» на засадах сприйняття та оцінки власної індивідуальності як неповторної унікальної, своєрідної цілісності.

Результати теоретичного аналізу праць зарубіжних психологів показали, що самоцінність особистості розуміється у *психоаналітичній психології* як «ціннісне прагнення до переваг над іншими та самодосконалості» (А.Адлер); в *егопсихології* – як «свобода особистості, її вірність своєму ціннісному «Я» (Е.Еріксон); *біхевіоризмі* як «готовність до презентації себе як цінності іншим» (Дж. Вольп); *гуманістичній психології* як «постійна потреба в ціннісному самовираженні та саморозвитку» (А.Маслоу), «самоактуалізація своєї індивідуальної неповторності» (К.Роджерс); в *екзистенціалізмі* як «визнання власної духовної цінності» (А. Ленгле).

В межах гуманістичного підходу підкреслюється значущість актуалізації суб'єктивності, індивідуальності та сприйняття власного «Я» як цінності (Р.Ассаджолі, К.Роджерс, А.Маслоу, Р.Мей, Г.Оллпорт та ін.). Водночас наголос ставиться на внутрішніх потенційних можливостях особистості, а саме: творчості, самореалізації найвищих цінностей буття, розширенні досвіду спонтанності тощо. Визначальним положенням стало використання внутрішнього досвіду особистості для вивчення динамічного процесу її «самозмінювання», «постійного наряду руху впродовж життя». Саме в процесі самозмінювання, коли задовольняється потреба особистості в самоактуалізації, у неї виникає «пікове» переживання самоідентичності та власної цінності. Останнє пов'язане зі здійсненням особистої місії, зокрема з більш повним пізнанням і прийняттям власної споконвічної цінності, з «безутомним прагненням до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості» (А.Маслоу).

Отже, вивчення різних психологічних концепцій розвитку самоцінності дає можливість стверджувати, що самоцінність як унікальна цілісна система являє собою не лише задалегідь задану, а й відкритую можливість для самореа-

лізації. Головне в розвитку самоцінності особистості – не залежність від її минулого, а спрямованість в майбутнє, до вільної реалізації своїх потенцій, особливо творчих задатків і здібностей, до зміцнення віри в себе й прагнення до ідеального «Я». Відтак, не пристосування до соціального середовища, не конформна поведінка, а зростання конструктивно-ціннісних витоків власного «Я» визначає динаміку розвитку самоцінності.

Відповідно до наукових позицій вчених (А.Бандури, Т.П. Гаврилової, Г.Крайг, В.С.Мухіної, Ф.Райса, Х.Ремшмідта, Г.М. Прихожан, Д.Й.Фельдштейна, Г.А. Цукерман та ін.), котрі вивчають генезис «Я» (формування Зверх-«Я» в процесі його динамічних змінювань, зв'язок самосвідомості зі стратегіями поведінки, саморегуляцію меж «Я» і «не-Я»), розвиток особистості нерозривно пов'язаний зі становленням її самоцінності, зокрема її ядра –ціннісного «Я».

Новий погляд на проблему самоцінності та її змістової наповненості знаходимо в найсучасніших роботах російських (Д.О.Леонтьєва, Н.І Непомнящої, В.Є. Ключко, О.О. Сергієнко, В.В.Знакова) та українських вчених (І.Д. Бега, Г.О. Балла, І.С.Булах, В.В. Рибалки), згідно з якими самоцінність є взаємодією глибинних шарів психіки суб'єкта (індивідуального безсвідомого) та вершин його самосвідомості (колективного надсвідомого). Важливим інтроспективним методом осягнення ціннісного «Я», на думку цих психологів, є діалог людини з таємними глибинами своєї душі, який спрямовує її до добра та самовдосконалення. Отже, самоцінність, задаючи імпульс розвитку особистості, безпосередньо включаючись у процес формування її ціннісно-сислової системи, виступає провідною енергетичною силою становлення особистості.

В імпліцитній концепції самоствердження людини (Є.П. Нікітін, Н.Є.Харламенкова) і концепції системної самореалізації особистості (Е.В.Галажинський, Л.А. Коростильова) феномен самоцінності інтерпретується як унікальний засіб відстоювання власного «Я» в соціумі. При цьому детермінантами, що забезпечують розвиток самоцінності особистості та задають спрямованість стратегіям її поведінки, вчені визначають ціннісно-сислові координати. В українській психологічній науці уявлення про характер розвитку особистості та її самоцінності знаходять своє втілення в працях вчених І.Д. Бега, П.В. Лушина, С.Д.Максименко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін. Вчені роблять акцент на процесі створення особистістю проєкцій і способів самореалізації майбутнього ціннісного «Я». Найсуттєвіше положення зводиться до того, що не існує кінцевого стану, який би засвідчував завершення розвитку самоцінності особистості, оскільки її складові можуть постійно розвиватися і удосконалюватися впродовж всього життя людини.

Згідно з теоретичними положеннями вчених, розвиток самоцінності особистості вирізняється реалізацією смисложиттєвих ціннісних орієнтацій *в соціальному просторі* (Г.С.Абрамова, Д.О. Леонтьєв, В.М.Москаленко), а також актуалізацією тілесності, предметності, соціальних прихильностей, диспозицій, фактору часу, індивідуальних цінностей *в особистісному просторі* (С.К.Нартова-Бочавер, Т.М.Титаренко) та самозбереженням, самозмінюванням, самоздійсненням власного «Я» *в просторі самоусвідомлення* (Б.Г.Ананьєв, Р.Бернс, В.В.Столін). Самопізнання, осмислення значущих атрибутивних, рольових,

статусних якостей, конструювання цілісності своєї самоцінності становить процес розвитку *когнітивної складової* (при цьому в ній виокремлюються певні рівні: самоаналіз (П.Р.Чамата), самоусвідомлення, саморозуміння (І.І.Чеснокова)). *Емоційна складова* самоцінності формується в результаті процесу її переживання та у своєму розвитку проходить такі рівні, як самовідчуття (І.Д.Бех, В.В.Рибалка), самосприйняття (М.І.Лісіна), самоствавлення (А.І. Сільвестру, О.Т.Соколова, Ш.Шварц). *Мотиваційна складова* актуалізує потенціали власного «Я», визначаючи його динаміку та енергетизується потребами у самовизначенні, самоактуалізації (А.Маслоу) та самореалізації (Р.Ассаджолі, Г.О.Балл). Завдяки *комунікативній складовій* удосконалюються навички ефективної міжособистісної взаємодії, виявляється (І.А.Джидарьян), презентується (О.М.Корніяка, В.А.Семиченко), стверджується (Н.Є.Харламенкова) та підтримується (О.Т.Соколова) ціннісне «Я» особистості. *Регулятивна складова* регулює, організовує, моделює розвиток самоцінності, що передбачає актуалізацію самоспрямованості (І.Д. Бех) та самоорганізації (С.Г. Якобсон). Ядром самоцінності особистості, яке визначає її глибинний смисл і специфічність виступає *ціннісне «Я»* (С.К.Нартова-Бочавер, Н.І.Непомнящая, О.Б.Орлов, Г.А.Цукерман). Саме завдяки ціннісному «Я» вся система соціальних, духовних цінностей переживається, усвідомлюється та трансформується людиною у власне систему самоцінності. Отже, ціннісне «Я» – це критерій, орієнтир, за яким будується уявлення про ціннісне ставлення до себе, інших та довкілля.

Відтак, аналітичне вивчення провідних структурних компонентів самоцінності особистості дає можливість стверджувати, що стрижень у її розумінні залежить від цілеспрямованих та спонтанних взаємодій з оточуючими в процесі соціалізації. *Соціалізація* як детермінанта розвитку самоцінності особистості реконструює та актуалізує всю структуру самоцінності. При цьому змінювання самоцінності залежать від макросоціуму, мезосоціуму, мікросоціуму як ціннісних сфер людської життєдіяльності (В.Бронфенбреннер); ціннісних взаємодій індивіда з іншими людьми (Ф. Гіддінс, А. Кеннеді, Д. Кербер, Г. Тард); процесів пристосування, індивідуалізації та інтеграції особистості в нових умовах соціального середовища (А.В.Петровський); засвоєння і відтворення ціннісного досвіду в процесі самоусвідомлення діяльності та розвитку самосвідомості (Г.М.Андрєєва, Є.П.Белінська, О.А.Тихомандрицька, Д.Й.Фельдштейн); ідентифікації, інтерналізації, моделювання, підкріплення як механізмів засвоєння особистісних цінностей (А.Бандура); самоідентифікації та відособлення як механізмів привласнення (відстоювання) індивідом своєї ціннісної людської сутності (М.С. Каган, Т. Лукман, В.О. Моляко, В.С. Мухіна, Н. Рейнвальд, Л.В. Сохань та ін.). При цьому, якщо в окремих умовах соціалізації потреба людини у власній цінності належним чином не задовольняється, виникає *криза самоцінності особистості*, що спричиняє конфлікт у сфері цінного «Я», неможливість пристосовуватися до нових ціннісно-сміслових пріоритетів (Р.А.Ахмеров, Ф.Є.Василіук, О.А.Донченко, Я. І.Глінський, Т. М. Титаренко). Саме за кризової ситуації особистість стає перед необхідністю оновлення, перебудови не тільки окремих планів, цінностей, ставлень, а всієї системи самоцінності особистості. Відтак, вирішуючи кризову ситуацію, самоцінність особистості значно

трансформується, а отже відбувається якісний перерозподіл та ускладнення різних структурних складових самоцінності, збагачуються і розширюються соціальний та особистісний простори. На основі зазначених перетворень відбуваються кількісні та якісні зміни розвитку самоцінності в дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому, юнацькому періодах. Такі трансформації на кожному віковому етапі онтогенезу призводять до активного особистісного пошуку виходу з кризи самоцінності: уявлення про себе набувають особливої ціннісної значущості, поглиблюється ціннісне самопізнання, ускладнюються механізми саморефлексії та самоінтеграції, з'являються нові потенціали самоцінності особистості в цілому.

Натомість, *генезис* самоцінності особистості в період дорослішання інтерпретується як індивідуально та соціально вільний творчий акт свідомої реалізації людиною своєї ціннісної сутності, що пов'язано з динамічним змінюванням власного «Я», розвитком ідентичності у віковому діапазоні від початку дошкільного періоду до кінця юнацького. Так, уявлення *дошкільника* про свою самоцінність пов'язані зі здатністю означувати себе як слухняного, розумного, веселого, охайного і з намаганням в сюжетно-рольових іграх презентувати власне «Я» через сукупність запозичених у значущих дорослих властивостей. Механізм самоідентифікації зумовлює активне переживання дошкільником своєї тотожності з іншим суб'єктом. Здійснюючи рефлексивний самоаналіз, особистість дитини поступово починає усвідомлювати власне «Я».

По суті для дитини поступово відкриваються власні особистісні якості та накреслюється вищий, порівняно, з попереднім віковим етапом рівень осмислення ціннісного «Я» (Л.А.Венгер, О.В.Запорожець, М.І.Лісіна, Г.О.Люблінська, В.С.Мухіна, Н.І.Непомнящая, Л.І.Сільвестру, А.Г.Рузьська). В *молодшому шкільному віці* інтелектуальна саморефлексія та реальні досягнення в учбовій діяльності актуалізують нові потенціали самоцінності особистості. Усвідомлюючи особливу важливість навчальної діяльності, молодший школяр переосмислює власне «Я», переживає своєрідність ціннісного «Я», прагнучи утвердити його серед дорослих і однолітків, а відтак з'являється реалістичність самоцінності. Механізм саморефлексії розширює уявлення про власне «Я», ускладнює інтелектуальне розмірковування, спрямоване на індивідуальне прийняття (заперечення) ціннісного особистісного смислу (Д.О. Леонтьєв, В.І. Слободчиков, Є.В.Суботський, А.В. Шувалов). В *підлітковому віці* ціннісне «Я» утверджується в просторі інтимно-особистісного спілкування з однолітками (у дорослих позиціях і діях). При цьому уявлення підлітка про власну самоцінність пов'язані зі здатністю означувати себе як сильного, розумного, красивого тощо. Завдяки механізмам саморефлексії й рефлексії однолітків підліток просувається у напрямку усвідомлення ціннісного «Я». Подальший, більш глибинний рефлексивний самоаналіз («Я» – у минулому, сьогоденні, майбутньому) відкриває підліткові певні сторони своєї недосконалості, що зумовлює кризу ціннісного «Я». На цій основі відбувається переосмислення ціннісного «Я», збагачується сфера власних почуттів і цінностей (Т.П.Гаврілова, Г.С.Ісуріна, Г.Крайг, С.Н.Макшанов, Ф.Райс, А.О.Реан, Г.М.Прихожан, О.Т.Соколова). В *юнацькому віці* осмислення самоцінності здійснюється у контексті професійного, мораль-

ного і особистісного самовизначення. Механізм саморефлексії сприяє виробленню внутрішньої позиції захисту ціннісного «Я». Цінність окремих якостей особистості (фізичного «Я», соціального «Я», морального «Я») трансформуються в загальну цілісну самоцінність, що відкриває юнакові цінність свого духовного «Я». Завдяки механізму самоінтеграції власного «Я» юнак починає більш інтенсивно прагнути до особистісного самовизначення, побудови ціннісного «Я» на основі традиційних і сучасних моральних орієнтацій, духовного зростання загалом (Л.І.Анциферова, Ю.І.Александров, А.В.Мудрик, Х.Ремшмідт, А.Р.Фонарьов).

Аналітичне вивчення критеріїв розвитку самоцінності особистості показало, що вони пов'язані з виявленням і формуванням ціннісно-сислової системи людини, а саме, сукупністю усвідомлених смислів її життя та цінностей, спрямованих на самореалізацію суб'єкта. Серед цих критеріїв слід виокремити наступні: емоційно-ціннісне ставлення до себе (І.Д.Бех, С.Л.Братченко, А. Ленгле, В.В.Рибалка), ціннісно-сислове ставлення до себе (В.П.Бездухов, Е.В.Галажинський, Р.Еммонс, В.В.Знаков, Ю.Н.Калюткін, В.Е.Клочко, З.Луїджи, А.Маслоу, В.А.Рюмшина, О.О.Сергієнко, Н.Є.Харламенкова, В.Е.Чудновський), ціннісно-сислове ставлення до інших (Д.Н.Завалішина, Ф.Л.К. Хсю, Дж.Хендерсон). По суті критерії розвитку самоцінності особистості пов'язані зі сферою світоглядного осмислення буття, усвідомленням свого емоційного, ціннісного, сислового ставлення до самого себе та інших. В такому розумінні критерії розвитку особистості за багатьма параметрами у сисловому полі узгоджуються з критеріями розвитку самоцінності особистості.

Отже, відображені моделі процесу розвитку самоцінності особистості у контексті соціалізації дають підстави вказати на значущість для цього процесу ціннісно-сислового пізнання особистістю самої себе. За нашим розумінням *розвиток самоцінності* особистості являє собою процес самоусвідомлення та самоставлення до власного «Я», що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі особистісних цінностей і смислів та піднімає особистість до осмисленого самопереживання сутності ціннісного «Я», внутрішньої свободи та самореалізації у соціумі.

У другому розділі – *«Концептуальна парадигма розвитку самоцінності особистості на різних етапах онтогенезу»* – обґрунтовано особистісно-ціннісний підхід як провідний у вирішенні питань генезису самоцінності особистості, сформульовано вихідні положення цього підходу, психологічну модель розвитку самоцінності особистості та її основні складові, форми розвитку самоцінності, інтерпретується природа генерального «ядра» в структурі самоцінності особистості – її ціннісне «Я».

Особистісно-ціннісний підхід як методологічне підґрунтя втілюється на засадах ціннісно-сислової орієнтації особистості у взаємодіях з оточуючими, її індивідуальної неповторної самотності та творчого потенціалу. Зокрема, він ґрунтується на принципах особистісного розвитку (І.Д. Бех, С.Л.Рубінштейн) та ціннісної самореалізації людини (спрямованості суб'єкта на реалізацію цінностей) (А.В. Брушлінський, В.В. Знаков, Н.І. Непомнящая, І.С. Якіманська). З одного боку, його основу складає сукупність вихідних теоретичних положень про закономірності, структуру, функціонування та розвиток самоцінності особистості,

з іншого, – він полягає у особистісній інтерпретації цінностей і сенсів життя, відтворенні ціннісно-сислової сфери особистості та індивідуального способу розуміння буття. Отже, сутністю особистісно-ціннісного підходу є визнання *людини як найвищої цінності*, її прав на вільний розвиток, прояв своїх духовних потреб, здібностей, утвердження духовно-ціннісного «Я» у соціальній взаємодії (А.В. Брушлінський).

Особистісно-ціннісний підхід ґрунтується на вихідних положеннях про автономізацію-соціалізацію власного «Я» особистості; обумовленість самореалізації самоцінності особистості різними стратегіями її поведінки. Логіку першого положення ми інтерпретуємо у контексті двоєдиного процесу автономного освоєння й привласнення соціального та автономного відторгнення й відтворення соціального. Соціалізація і автономізація розглядаються як процеси трансформації соціального в індивідуальне та навпаки (Д.Й.Фельштейн). Відповідно до цього, генезис самоцінності особистості полягає в тому, що людина випробовує необхідність реалізації власних цінностей, включаючи і начебто «пропускаючи» їх через себе, виступаючи їх власником та водночас виробляє своє автономне незалежне ціннісне ставлення до себе, інших і оточуючого світу.

Згідно з другим положенням, самореалізація розглядається як процес якісних змінювань самоцінності особистості, що актуалізується нею за допомогою усвідомлення себе як цінності, об'єктивуючись у значущих результатах діяльності. Особистість взаємодіє з соціумом не безпосередньо, а опосередковано, пропускаючи його через призму власного «Я». В процесі дорослішання відбувається інтеріоризація моральних цінностей, смислових орієнтирів, свобод, задекларованих у соціальному світі, об'єктивуючись у ціннісному «Я» особистості. Однак, за відсутності такого процесу перенесення у людини закріплюються зовнішні конформні стратегії поведінки при внутрішньому неприйнятті суспільних вимог. Отже, динаміка самореалізації людини полягає в тому, що незалежно від індивідуальних ліній особистісного розвитку, вона спрямована на реалізацію певних стратегій поведінки (адаптивної-неадаптивної, альтруїстичної-егоїстичної, конструктивної-деструктивної). Зміна цих стратегій співвідноситься з певними онтогенетичними етапами, коли вирішуються основні завдання вікового розвитку особистості.

Обґрунтовані вихідні положення особистісно-ціннісного підходу пояснюють логіку функціонування психологічної моделі розвитку самоцінності особистості (рис.1). Визначені структурні складові в моделі самоцінності особистості є результатом осмислення, узагальнення та розширення меж результатів науково-теоретичних досліджень, а саме: формування смисложиттєвих особистісних цінностей в соціальному просторі (І.Д. Бех, Б.С.Братусь, Д.О. Леонтьєв), становлення особистісного простору (С.К.Нартова-Бочавер, Т.М.Титаренко), розвитку простору самоусвідомлення (Б.Г.Ананьєв, Р.Бернс, В.В.Столін), а також когнітивної складової (П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова), емоційної складової (І.Д.Бех, М.І.Лісіна, В.В.Рибалка О.Т.Соколова, А.І. Сільвестру, Ш.Шварц), мотиваційної складової (Г.О.Балл, Л.І.Божович, А.Маслоу), комунікативної складової (Г.М.Андрєєва, О.М.Корніяка), регулятивної складової (І.Д.Бех,

М.В.Савчин, С.Г. Якобсон), центрального конструкту – ціннісного «Я» (С.К.Нартова-Бочавер, Н.І.Непомнящая, Г.А. Цукерман).

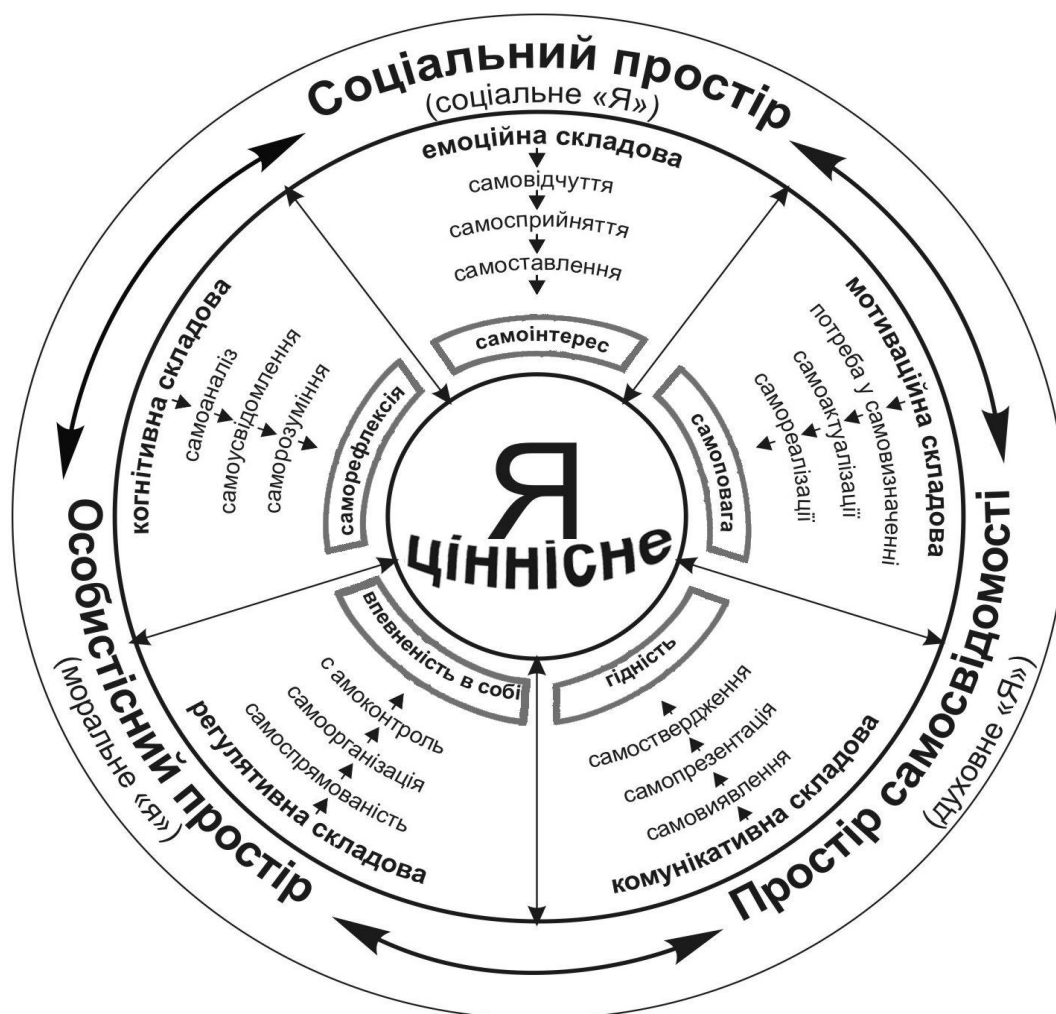

Рис.1. Психологічна модель розвитку самоцінності особистості періоду дорослішання

Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання невід’ємний від процесу її входження у соціальний простір і реалізації у ньому своєї ціннісної сутності. В соціальному просторі особистість на різних етапах онтогенезу одночасно і відкриває, і опановує суспільні цінності й смисли, «наділяє» їх особистісним змістом, робить їх надбанням ціннісного «Я».

Безумовно, досягнення соціальної дійсності дозволяє особистості періоду дорослішання не тільки відтворювати у своїй діяльності привласнене «соціальне», але й визначає сутнісний рівень особистісного буття людини загалом. За нашим розумінням особистісний простір (як синтез значущих взаємин людини і світу) є багатомірним віддзеркаленням особистістю соціальної реальності, що поєднує внутрішній психічний світ і його зовнішні прояви у поведінці, спілкуванні, діяльності та є результатом самоусвідомлення, саморозвитку, самовдосконалення особистісних цінностей і смислів. Саме ціннісні і смислові «виміри»

виступають базисом простору самоусвідомлення, «опануванням світу в собі», стимулюють розвиток нового рівня ціннісного «Я».

Загалом зміст *когнітивної складової* самоцінності особистості періоду дорослішання відбиває атрибутивні, рольові, статусні, психологічні уявлення людини про себе і пов'язаний з самоусвідомленням та знаходженням смислу власного «Я». Саме переживання особистістю конфліктних смислів «змушує» її усвідомлювати власні особистісні властивості з метою вибору дій відповідно до найбільш значущого (ціннісного) для самореалізації самоцінності особистісного утворення (якості, риси характеру). Зміст *емоційної складової* самоцінності полягає в переживанні самоцінності як джерела й енергетичної сили власного життя. Особистість не осягає себе індиферентно, а енергетизується емоціями, інтенсивність яких залежить від контексту смислових вимірів наповнення соціального «Я», морального «Я» й духовного «Я». Зміст *мотиваційної складової* самоцінності включає систему внутрішніх переваг (мотивів) розвитку самоцінності як результат осмислення набутих потреб з можливістю їхньої самореалізації. Саме дефіцитарні та буттєві потреби стають тією початковою інтенцією, «енергетично ємною силою», яка визначає динаміку самоцінності, підтримує та спрямовує її розвиток. Зміст *комунікативної складової* полягає у духовному самозмінюванні й самотворенні самоцінності особистості в процесі міжособистісного спілкування та конструктивних взаємодій. В комунікативних контактах виявляється, презентується, стверджується і підтримується ціннісне «Я» особистості та інших людей. Саме через очікуване ціннісне ставлення інших особистість збагачує, оновлює ціннісне «Я». Зміст *регулятивної складової* включає усвідомлений, самостійний процес прийняття рішення щодо вибору мотивів, цілей, власних дій. Людина постійно «винаходить» себе, свою самоцінність вільними актами вибору свого способу буття, перетворюючи ціннісне «Я» та осмислюючи його до найменших деталей. Водночас особистість знаходиться в ситуації «хронічного» особистісного вибору не лише засобів реалізації самоцінності, але й самих цілей, що й визначає генезис самоцінності.

Зазначені складові висвітлюються з точки зору рівнів їх розвитку. Так, основними рівнями розвитку самоцінності особистості у період дорослішання виступають: самоаналіз, самоусвідомлення, саморозуміння (когнітивна складова); самовідчуття, самоприйняття, самоставлення (емоційна складова); потреби у визнанні, самоактуалізації, самореалізації (мотиваційна складова); самовиявлення, самопрезентація, самоствердження (комунікативна складова); самоспрямованість, самоорганізація, самоконтроль (регулятивна складова). Презентованим рівням (як рівням сходження до рефлексивного осягнення власної сутності) належить особлива роль в процесі розвитку самоцінності особистості у період дорослішання.

У «внутрішньому полі» структури самоцінності особистості виокремлені різні форми: *саморефлексія, самоінтерес, самоповага, гідність, впевненість в собі*, що локалізуються в центрі, підсилюючи потенціал ціннісного «Я» особистості. «Внутрішнє поле» структури самоцінності утворюється за принципом динамічної ієрархії. Центральним конструктом, який координує, орієнтує, спрямовує особистість на саморефлексію власних якостей, виокремлення мора-

льних цінностей, визначення власної цінності, що схвалюються, очікуються, приймаються як суспільством, так і самою особою, виступає її ціннісне «Я». Ціннісне «Я» розуміється нами як генеральне «ядро» самоцінності, що має ціннісну природу і базується на безумовному ціннісному ставленні до інших людей. Ціннісна обумовленість «Іншого», яка «живе» в особистості та підтримує, заохочує, контролює, регулює та піднімає її на вищі рівні самосягнення, є ціннісне «Я» людини, що стало її внутрішнім змістом, справжнім реальним «Я» в нероздільній цілісності з «Я-іншим».

Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання відрізняється наявністю прямого і зворотного зв'язку та тісним взаємовпливом між усіма складовими моделі. Кожен віковий етап має певну специфіку розвитку структурних складових та характеризується ускладненням самоцінності особистості в процесі змінювання ціннісно-сислового ставлення до себе та інших.

Таким чином, дослідження психологічних аспектів проблеми самоцінності особистості дозволило обґрунтувати особистісно-ціннісний підхід до вивчення психологічних механізмів, закономірностей, генезису самоцінності особистості, презентувати психологічну модель розвитку самоцінності особистості на етапі дорослішання, що й визначило подальшу логіку експериментального дослідження.

У третьому розділі – *«Емпіричне дослідження генезису самоцінності особистості підлітка в період дорослішання»* – розроблено методологічні підходи та апробовано методи психологічної діагностики самоцінності підлітків, визначено критерії та рівні розвитку самоцінності особистості підлітків, виявлено змістові відмінності у розвитку складових самоцінності, проаналізовано сутність такого конструкту як ціннісне «Я» підлітка, здійснено аналіз типів самоцінності підлітків у зв'язку зі стратегіями поведінки.

Емпіричне дослідження самоцінності особистості підлітків 12-15 років здійснено в контексті особистісно-ціннісного підходу з врахуванням психології підліткового віку. Вивчення специфіки розвитку зазначеного феномену у підлітків включало три етапи. Завдання першого етапу полягало у визначенні психологічних особливостей становлення самоцінності сучасних підлітків у контексті соціального і особистісного просторів; завдання другого – виявленні рівнів розвитку її структурних складових, провідних форм та ціннісного «Я»; завдання третього полягало у дослідженні типів самоцінності у взаємозв'язку зі стратегіями поведінки.

Для дослідження ціннісних орієнтацій підлітків у соціальному та особистісному просторах використовувались такі методики, як методика «Ціннісні орієнтації» Ш.Шварца, тест «Смисложиттєві орієнтації» Д.О.Леонт'єва, методика «Роздуми про сенс життя» Х. Ніємі (адаптована М.Р.Гінзбургом), методика «Події мого життя» Г.С.Нікіфорова, опитувальник «Суверенність психологічного простору» С.К. Нартової-Бочавер. Генезис складових самоцінності особистості підлітка вивчався за допомогою «Опитувальника креативності» Д.Джонсона (в модифікації Е.Тунік), опитувальника «Емоційний інтелект» Н.Холла (адаптованого Є.П.Ільїним), опитувальника особистісної орієнтації Е.Шострома (в модифікації Д.Джоунс, Р.Крендалл, Ю.С.Альошиної, І.С. Булах), опитувальника «Вольова саморегуляція» А.В. Зверькова і Е.В. Ейдмана, методики «Я очима

інших людей» Г.А. Цукерман, авторської експериментальної методики «Мої роздуми про самоцінність», методики NEO-FFI в апробації Д. Люсіна та ін. Загалом для визначення показників розвитку самоцінності особистості підлітка апробовано 18 методик, валідність яких перевірялась за результатами повторних досліджень.

Проведений теоретичний аналіз та емпіричне узагальнення дослідження дозволили виявити суттєві зміни у соціальному і особистісному просторі підлітків 12-15 років, що полягають у розширенні кола соціальних контактів та їх збагаченні. При цьому опановуються, формуються та закріплюється нові ціннісні орієнтації особистості. Вдосконалення зазначених просторів позначається на поступовому зменшенні впливу зовнішніх соціальних чинників, місце яких у структурі самоцінності підлітка починають займати внутрішні (особистісні) потенційні ресурси. Це сприяє якісному становленню ціннісного «Я» підлітка, інтимності спілкування із самим собою, зменшуючи відстань між «Я-зовнішнім» та «Я-внутрішнім». Зростає орієнтація особистості підлітків «зсередини», її свобода та лібералізація зовнішніх нормативних обмежень, що наближує особистість цього віку до пізнання сутності ціннісного «Я». У результаті теоретичного аналізу, якісної інтерпретації емпіричних результатів констатувального експерименту визначена специфіка структурних складових самоцінності особистості впродовж підліткового віку (12-15 р.) (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Специфіка розвитку структурних складових самоцінності особистості підліткового віку

Складові	Рівні	Досліджувані підлітки (n=197), (%)		
		12-13 р. (n=70)	13-14 р. (n=63)	14-15 р. (n=64)
Когнітивна	самоаналіз	53,1	55,01	53,11
	самоусвідомлення	33,87	33,67	34,88
	саморозуміння	11,01	11,32	12,01
Емоційна	самовідчуття	60,67	59,77	51,31
	самосприйняття	19,89	20,68	29,11
	самоствавлення	19,44	19,55	19,59
Мотиваційна	самовизначення	57,32	55,21	54,41
	самоактуалізація	23,67	24,87	25,23
	самореалізація	19,01	19,92	20,45
Комунікативна	самовиявлення	57,12	58,04	46,25
	самопрезентація	29,65	29,89	30,62
	самостверждення	27,47	28,12	29,13
Регулятивна	самоспрямованість	49,63	48,88	47,36
	самоорганізація	27,35	28,23	28,33
	самоконтроль	23,02	23,09	24,31

Як свідчать дані таблиці 1, когнітивна складова самоцінності підлітків 12-15 років набуває якісних відмінностей, що полягають в ускладненні осмислення власного «Я». В структурі цієї складової найвищий рівень належить *самоаналізу* власного «Я», показники якого становлять в 12-13 років 53,10%, а в 14-15 років 53,11%; таке коливання пов'язано зі зміною соціальної ситуації розвитку підлітка, яка створює інформаційне підґрунтя існування самоцінності, потенціал пізнавальної готовності до самоосмислення та самооновлення інформації про себе (діалогу з самим собою). *Самоусвідомлення* можливостей власного «Я» (показники якого з початку і до кінця цього періоду зростають від 33,87% до 34,88%) займає наступний рівень, це означає, що підліток утверджує власне «Я» у дорослій позиції та дорослих діях у просторі інтимно-особистісного спілкування з однолітками. Підлітки не завжди зорієнтовані у твердженнях, пов'язаних із *саморозумінням* власного «Я» (показники якого в тому ж віковому проміжку зростають від 11,01% до 12,01%), при цьому підліткова рефлексія відкриває певну недосконалість «Я», що глибоко й гостро переживається особистістю цього віку.

Емоційна складова самоцінності підлітків пов'язана зі змінами рівнів емоційного *самовідчуття* (показники у цьому віковому діапазоні зменшуються від 60,67% до 51,31 %), ціннісного *самоприйняття* (показники зростають від 19,89% до 29,11%) і власне *самоставлення* (показники зростають від 19,44% до 19,58 %). У підлітків активізуються сприйняття рефлексивних очікувань з боку оточуючих стосовно їх ціннісного «Я»: яким мені належить бути, щоб моє власне «Я» цінували і схвалювали. Це свідчить про те, що емоційне ставлення до Іншого та сприйняте (або очікуване) ставлення від Іншого ускладнюються та набувають більшої стійкості. Наприкінці підліткового віку з'являється тенденція зрозуміти ціннісне «Я» крізь призму ставлень інших.

Мотиваційна складова самоцінності характеризується актуалізацією особистої активності підлітка в соціальній діяльності. Саме рівні цієї складової визначають особисту активність підлітка задля вдосконалювання ціннісного "Я". При цьому більшість досліджуваних мають високий ступінь *самовиявлення* (хоча його показники у віковому діапазоні дещо знижуються від 57,32% до 54,41 %), середній – *самоактуалізації* (показники зростають від 23,67 % до 25,23 %) і низький – *самореалізації* (показники зростають від 19,01% до 20,45%). Перехід підлітка на вищі рівні мотиваційної складової пояснюється спочатку прагненням досягти особистісного успіху за допомогою схвалення з боку однолітків та значущих дорослих, а згодом необхідністю досягнення особистісного успіху. Невідповідність реального рівня самовиявлення підлітка його уявному рівню змушує особистість підлітка шукати та обирати нові ціннісні орієнтири для самореалізації та подальшого удосконалення власного "Я".

Комунікативна складова полягає в розширенні меж соціального спілкування. Активізується переосмислення ціннісного «Я», здійснюється індивідуальний вибір (прийняття чи неприйняття систем цінностей однолітків або дорослих). Ця складова відбиває такі рівні як *самовиявлення* (показники знижуються від 57,12 % до 40,25%), що пояснюється накопиченням внутрішніх протиріч та міжособистісними конфліктами з дорослими та однолітками; *само-*

презентація (показники зростають від 29,65% до 30,62%), що характеризується відкритою демонстрацією підлітками свого ціннісного «Я» й очікуванням відповідного ціннісного ставлення до себе; *самоствердження* (показники зростають від 27,47% до 29,13%), що свідчить про схильність старших підлітків до рефлексії власних вчинків, підвищення якості дружніх стосунків, які стають більш відвертими та рівноправними.

Регулятивна складова також якісно змінюється, що пов'язано з появою у підлітків ініціативності, самостійності, відповідальності. Особистість підлітка висуває вимоги не тільки до очікуваного успіху власного «Я», а й до способу своєї активності. Задоволення власним "Я" співвідноситься вже не тільки з вихідними потребами в успіху, а й з уявленнями про свої можливості досягти його, з певними вимогами до власної діяльності. Такі рівні, як *самоспрямованість* (показники дещо знижуються від 49,63% до 47,36 %), *самоорганізація* (показники зростають від 27,35% до 28,33%), *самоконтроль* (зростає від 23,02 % до 24,31 %), свідчать про поступову втрату залежності від зовнішнього контролю і перехід до самоконтролю. Отже, саморегуляція поведінки структурується відповідно до зростаючих потенціалів ціннісного «Я» підлітка.

Проведене емпіричне узагальнення результатів дослідження дозволило визначити змістові характеристики форм самоцінності підлітків:

- *саморефлексія* характеризується переосмисленням та якісним удосконаленням смислу ціннісного «Я» підлітка, розширенням його кордонів. При цьому інше «Я» однолітка має особливий ціннісний смисл, оскільки виступає «внутрішнім» дзеркалом для самооцінки власного «Я» підлітка. При цьому саморефлексія відкриває підліткові внутрішні глибини свої недосконалості й він переживає кризу ціннісного «Я», що веде до переосмислення самоцінності;

- *самоповага* підлітків полягає в ускладненні осмислення власного «Я» та його розширенні під впливом соціальних, психологічних, педагогічних факторів. Низький рівень самоповаги та високий самоприниження спостерігається у підлітків, які переживають заздрощі, невдоволення, агресію (особливо в умовах низького достатку сім'ї). Це також вказує на розбалансування самоповаги, точніше амбівалентне ставлення до себе у діапазоні красивого-некрасивого, доброго-злого, розумного-нерозумного, гарного-поганого та ін., оскільки в континіумі «красивого» їм властива самоповага до себе, у континіумі «некрасивого» – негативні емоційні виміри (недовіра до себе, самозвинувачення, знецінення власного «Я»);

- *самоінтерес* підлітків до власного внутрішнього світу якісно змінюється, що спонукає його бути уважним до різноманітних внутрішніх відчуттів, підсилює цінність «Я». Самоінтерес спрямовує розвиток самоцінності особистості підлітка до тієї «грані», яка є для нього цікавою і незрозумілою. Формуються і закріплюються універсальні цінності, канони, еталони прекрасного, розширюється діапазон вибору власної статево-рольової поведінки. Наприкінці підліткового віку з'являється усвідомлений стійкий інтерес до власної особистості;

- *гідність* підлітків пов'язана з очікуванням ставленням оточуючих, забезпеченням уваги до власного «Я». Підлітки вважають, що їх досягнення значно перевищують їх недоліки. Для утвердження власної гідності вони намагаються

оздійснювати добрі вчинки, зростає їх відповідальність. Розвивається бажання пишатися собою (спочатку серед однолітків і значущих дорослих), що трансформується у стійке почуття власної гідності;

- впевненість в собі відрізняється полярними характеристиками – від негативного сприйняття власного «Я» до розуміння себе цілеспрямованою компетентною особистістю, здатною долати труднощі. При цьому підліток постійно шукає цінність «Я», підтримує, підсилює її в міжособистісній взаємодії. Саме впевненість в собі стимулює особистісну активність підлітка, що позначається на прийнятті відповідального рішення, здійсненні значущих дій.

Іншим аспектом дослідження стало вивчення ціннісного «Я» як центрального конструкта в структурі самоцінності особистості підлітка. Відбувається якісне перетворення, відкриття і подальше осмислення ціннісного "Я", що супроводжується все більш ускладненим вибором засобів реалізації самоцінності. При цьому підліток або ідеалізує, або знецінює себе. Виникає потреба у пошуку смислового утворення, здатного вберегти від тривоги або знецінювання, такий пошук призводить до відкриття та подальшого осмислення ціннісного "Я".

Експериментально виявлено типи самоцінності особистості підлітка (за Н.І. Непомнящою), співвідношення яких у досліджуваних представлено на рис.2.

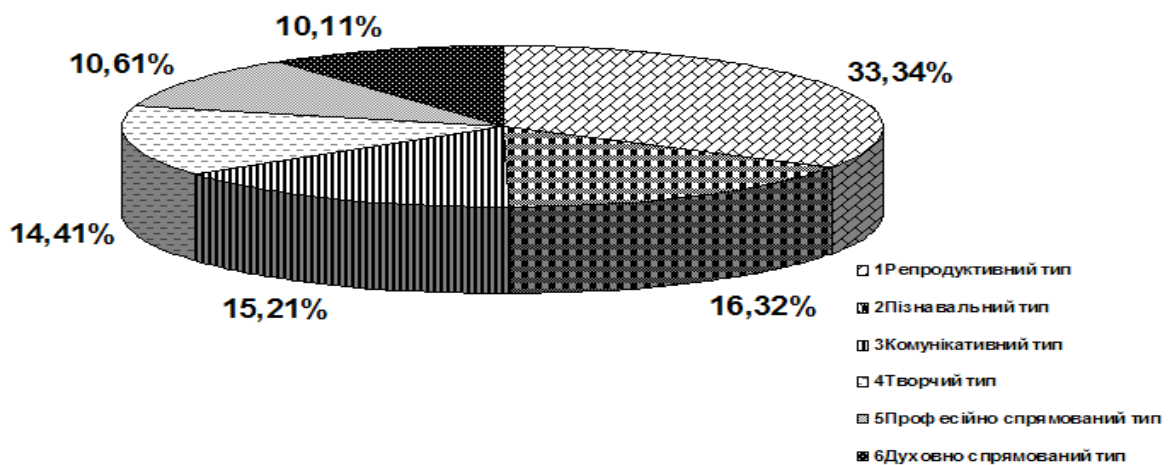

Рис.2. Кількісні показники типів самоцінності особистості підліткового віку

Як свідчать кількісні дані рисунка 2, найбільш поширеним типом самоцінності є *репродуктивна* самоцінність, що притаманна 33,34% підліткам 12-15 років. Для них властиве спрощене самосприйняття, низький рівень емоційно-ціннісного та ціннісно-смислового ставлення до власного «Я». *Пізнавальна* самоцінність характерна для 16,32 % досліджуваних, у яких було виявлено стійкий інтерес до процесу навчальної діяльності, а також високий рівень ціннісно-смислового та емоційно-ціннісного ставлення до себе (адже вони спрямовані на

активне пізнання явищ довкілля та самопізнання). *Комунікативний* тип самоцінності проявляються у 15,21% досліджуваних, у яких спостерігається стійкий інтерес до світу людських стосунків та власного «Я», вони знаходять у комунікативних взаємодіях (у колі дорослих і однолітків) зразки для власних комунікацій, їм також властивий високий рівень ціннісно-сміслового та емоційно-ціннісного ставлення до себе та інших. *Творчий* тип самоцінності мають 14,41% досліджуваних, у яких проявляється високий рівень емоційно-ціннісного переживання власного «Я», що пов'язано зі сприйняттям мистецтва, краси природи та вказує на їх достатню ерудицію, загальну обізнаність, природні творчі здібності. *Професійно спрямований* тип самоцінності мають 10,61 % підлітків, які бажають отримати високий життєвий статус та матеріальне благополуччя, намагаючись самореалізувати власне «Я» у просторі професійної діяльності, їм властивий високий рівень ціннісно-сміслового ставлення до себе. *Духовно спрямована* самоцінність властива лише 10,11% досліджуваних, які мають розширенні уявлення про власне «Я» і намагаються усвідомити свою життєву місію у контексті духовності. Остання й визначає високий рівень емоційно-ціннісного та ціннісно-сміслового ставлення до себе та інших.

Кожен із типів самоцінності пов'язаний з певною стратегією поведінки та соціалізацією підлітків. Наступним кроком було виявлення співвідношення типів самоцінності особистості підлітка зі стратегіями поведінки.

Встановлено, що для підлітків із репродуктивною самоцінністю характерним є розвиток ціннісного «Я» шляхом ідентифікації зі значущими іншими при адаптативних стратегіях поведінки. Підлітки з пізнавальною самоцінністю частіше використовують адаптативні та конструктивні стратегії, що свідчить про їх вміння швидко адаптуватися до нових умов життєдіяльності та будувати конструктивні взаємини. У підлітків з професійно спрямованою самоцінністю реалізація ціннісного «Я» певною мірою співвідноситься з егоїстичними стратегіями поведінки, що пов'язано з бажанням відкритої (напористої) демонстрації власної цінності або її захисті. Це означає, що досліджувані цього типу будують свою поведінку через призму власного Его. Водночас у досліджуваних спостерігається досить високий рівень адаптативних стратегій, що пов'язано із самовизначенням власного «Я». Підліткам із комунікативною самоцінністю найбільше притаманна конструктивна стратегія поведінки, проте вони розуміють, що їх досягнення у самореалізації ціннісного «Я» ще не відповідають сформованій системі особистісних цінностей. Однак їх поведінка базується вже на усвідомленні цінності «Я», на розумінні своєї ідентичності як твердо засвоєного й прийнятого образу себе. Підлітки з духовно спрямованою самоцінністю найчастіше використовують конструктивні стратегії, що пов'язано зі здатністю підтримувати цінність власного «Я» не принижуючи цінності «Я» іншої людини. Актуалізація конструктивних стратегій підлітків цього типу відбувається в період набуття нового ціннісного «Я» та у складні періоди життя, що допомагає підліткові «узгоджувати» інші стратегії, оцінювати ситуації, контролювати егоїстичні та деструктивні стратегії. І, нарешті, у підлітків із творчою самоцінністю провідною виступає альтруїстична стратегія. Це означає, що особистість підлітка вже осмислює себе з позиції цінності іншого і демонструє ту особистіс-

ну позицію (конструктивну, альтруїстичну), яка здатна підвищувати значущість інших, і відповідно значущість самого себе. При цьому ціннісне «Я» досліджуваних зазнає суттєвих змін, в ньому відбувається суттєве переструктурування вказаних стратегій поведінки.

На основі аналізу результатів емпіричного дослідження були виявлені механізми розвитку самоцінності особистості в підлітковому віці.

Механізм саморефлексії діє як синтезуючий аналіз внутрішньої реальності, що розширює уявлення про власне «Я» і сприяє осмисленню і переосмисленню ціннісного особистісного смислу. Основою саморефлексії самоцінності підлітків стають власні емоційно-ціннісні переживання, осмислення внутрішнього світу, стосунки зі значущими дорослими та однолітками. Таке ускладнення зумовлено збагаченням соціального «Я», морального «Я» і духовного «Я», що відображають нові ціннісні знання підлітка про самого себе.

Механізм самоінтеграції полягає в об'єднанні структурних складових самоцінності особистості підлітка та взаємозв'язку цієї системи із суспільними, груповими, особистісними цінностями. Самоінтеграція реалізується як поступова двостороння трансформація соціального простору в напрямку наближення до особистісного простору, інтегрування усіх визначених складових самоцінності в єдину цілісність. Цей процес спонукає змінювання ціннісного «Я» згідно з прийнятими підлітком загальнолюдськими цінностями.

Узагальнення отриманих теоретичних та емпіричних знань про структуру, типологію самоцінності підлітків дозволило сформулювати загальні *закономірності* її розвитку:

- становлення самоцінності підлітків відбувається при поступових ускладненнях її структури, при цьому домінантними в ній виступають комунікативна, емоційна та когнітивна складові;

- змінювання структурних складових самоцінності позначаються на якісних перетвореннях ціннісного «Я» підлітків, що втілюються у динамічних трансформаціях їх самоцінності та актуалізують особистісне зростання підлітка загалом.

- певний тип самоцінності підлітка (репродуктивна самоцінність, комунікативна самоцінність) актуалізує різні стратегії (адаптивні-неадаптивні, альтруїстичні-егоїстичні) поведінки та впливає на особливості його соціалізації.

Отже, за результатами проведеного теоретичного та емпіричного дослідження самоцінності особистості визначено кількісно-якісні параметри її розвитку, проаналізовано структурні складові самоцінності особистості підлітків, типологію, стратегії поведінки, виявлено механізми і закономірності самоцінності особистості в підлітковому віці.

У четвертому розділі – *«Експериментальне вивчення розвитку самоцінності особистості раннього юнацького віку»* – сформульовано методичні підходи до психологічної діагностики юнаків, на основі критеріїв визначено рівні та показники розвитку самоцінності особистості юнаків, обґрунтовано змістові відміни розвитку складових самоцінності, проаналізовано сутність такого психологічного конструкту як ціннісне «Я» юнака, здійснено аналіз типів самоцінності юнаків у зв'язку зі стратегіями поведінки.

Проведене дослідження самоцінності особистості юнака здійснено в руслі особистісно-ціннісного підходу з врахуванням досягнень психології раннього та пізнього юнацького віку, а саме, тенденції до особистісного самовизначення, набуття ідентичності (Е.Ерріксон, І.С.Кон, В.С.Мухіна) та вибору стратегій поведінки (Р.Альберті, М.Еммонсу); даних психофізіології юнаків та дівчат (Г.Крайг, Ф.Райс, Х.Ремшмідт).

Психологічний інструментарій діагностики самоцінності юнаків включав ті ж самі методики, які були використані при дослідженні підлітків. В експерименті брали участь 194 юнаків і дівчат 15-18 років.

Проведений теоретичний аналіз та емпіричне узагальнення дослідження дозволили виявити суттєві зміни у соціальному і особистісному просторі юнаків, що полягають в концептуальному осмисленні та плануванні особистісного та професійного майбутнього, ускладненні соціальних ролей. Юнаки намагаються зрозуміти себе як члена суспільства, знайти своє призначення в житті, при цьому відбувається аналіз і переоцінка моральних принципів та установ, будується власна система смисложиттєвих цінностей, життєвих цілей, перспектив, змінюється значущість багатьох життєвих проблем, з'являється досить глибокий погляд на ціннісне «Я». Юнак самостійно здійснює перехід від більш-менш автономного існування до створення себе, власної долі, реалізації власного «Я» у творчій професійній діяльності.

Стратегія власного майбутнього визначається тим, що юнак віддає пріоритет тим ціннісним світоглядним орієнтаціям, які пов'язані з самостійністю, відповідальністю та самоповагою, що свідчить про суттєві зміни у власному «Я», зростання усвідомленості свої неповторності, унікальності та самоцінності.

Автономність особистісного простору стає джерелом цілісності самоцінності та піднімає особистість юнака на якісно новий рівень розвитку, в процесі якого відбувається позитивна оцінка нового зв'язку «Я» із соціальним оточенням, мобілізація внутрішніх потенційних ресурсів.

У результаті теоретичного аналізу, якісної інтерпретації емпіричних результатів констатувального експерименту була визначена специфіка структурних складових самоцінності особистості юнаків, що характеризується якісними відмінностями порівняно із розвитком самоцінності підлітків. Саме в ранньому юнацькому віці змістові компоненти самоцінності починають набувати нових специфічних властивостей (див. Табл. 2).

Когнітивна складова самоцінності юнаків 15-18 років якісно змінюється: розширюється осмислення цінності «Я» на основі моральних орієнтацій, змістовно збагачуються цінності, установки, ідеали, життєві цілі, спрямовані в майбутнє. При цьому провідне місце належить *самоаналізу* власного «Я» (показники якого дещо зменшилися від 44,8% у 15-16 річних юнаків до 41,91% у 17-18 річних юнаків, що пов'язано зі зміною соціальної ситуації розвитку юнака). Це означає, що схильність до самоаналізу, самокритичність стимулює розвиток ціннісного «Я» юнака; підсилюється інтерес до внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу пошуку сутності «Я». Показники рівня *самоусвідомлення* дещо підвищуються впродовж раннього юнацького віку (від 33,97% до 35,88 %), що пояснюється усвідомленням власної

цінності не лише в контексті «Я та інша людина», а й в контексті «Я та Я», і передбачає оперування сформованими знаннями про свої внутрішні потенційні ресурси. При цьому самоцінність починає усвідомлюватись як цілісне утворення, як єдність зовнішнього і внутрішнього буття. Зростання рівня *саморозуміння* (від 21,28% у 15-16 річних юнаків до 22,21 % у 17-18 річних) пояснюється тим, що в простір самосвідомості юнака потрапляють внутрішні ціннісні якості, що призводить до саморозуміння ціннісного «Я» та глибокого змістового проникнення в його сутність.

Таблиця 2

**Специфіка структурних складових самоцінності особистості
раннього юнацького віку**

Складові	Рівні	Досліджувані юнаки (n=194), (%)		
		15-16 р. (n=69)	16-17 р. (n=64)	17-18 р. (n=61)
Когнітивна	самоаналіз	44,8	43,11	41,91
	самоусвідомлення	33,97	34,77	35,88
	саморозуміння	21,28	22,12	22,21
Емоційна	самовідчуття	50,67	48,77	42,3
	самосприйняття	26,89	27,68	29,11
	самоставлення	22,44	23,55	28,58
Мотиваційна	самовизначення	53,12	49,11	48,12
	самоактуалізація	24,87	25,97	26,43
	самореалізація	22,01	24,92	25,45
Комунікативна	самосрямованість	47,83	37,67	36,34
	самоорганізація	28,15	29,24	29,35
	самоконтроль	24,02	33,09	34,34
Регулятивна	самовиявлення	41,73	40,88	38,25
	самопрезентація	29,85	29,99	30,63
	самоствердження	28,42	29,13	31,12

Емоційна складова самоцінності юнаків характеризується рівнями емоційного *самовідчуття* (показники дещо зменшились від 50,67% у 15-16 річних юнаків до 42,3% у 17-18 річних юнаків), актуалізація цього рівня пов'язана у юнаків з розширенням спектру емоційних явищ, зокрема емоційним переживанням власних невдач, які іноді значно перебільшуються; *самосприйняття* (показники зросли від 26,89 % у 15-16 річних юнаків до 29,11% у 17-18 річних юнаків), що вказує на їх можливість врегулювати власні емоційні стани, приймати і реалізовувати довільні рішення, визначати дієвий потенціал самоцінності особистості; *самоставлення* (показники зросли від 22,44 % у 15-16 річних юнаків до 28,58 % у 17-18 річних), що свідчить про стабілізацію емоційно-ціннісного самоставлення (образу реального «Я» та бажаного «Я») та конструктивізм у міжособистісних взаєминах.

Мотиваційна складова самоцінності набуває таких якісних змін: з'являється прагнення досягти особистісного успіху в певній діяльності (особливо навчальній та професійній), актуалізується потреба не тільки в самореалізації для інших (відбувається відкриття та самореалізація цінності духовного «Я»), а в самореалізації для себе. При цьому змінюється *самовизначення* (показники якого дещо зменшилися від 53,12% до 48,12%), що пов'язано з пізнанням інших і самого себе, пошуку смислу свого життя; ускладнюється *самоактуалізація* (показники збільшилися від 24,87 % до 26,43%), що свідчить про можливість самостійно визначати динаміку самоцінності, моделювати та спрямовувати власні потенціали; посилюється *самореалізація* (показники збільшилися від 22,01 % до 25,45 %), що пов'язано із формуванням психологічної готовності до реалізації та подальшого удосконалення внутрішнього світу та ціннісного «Я».

Комунікативна складова самоцінності змістовно збагачується, при цьому значно розширюються межі соціального спілкування. Конструктивний розвиток цієї складової позначається на таких рівнях як *самовиявлення* (показники якого дещо зменшилися від 41,73 %, до 38,25%), що пов'язано з переосмисленням ціннісного «Я», трансформацією стосунків з дорослими та однолітками; *самопрезентація* (показники зросли від 29,85% до 30,63%), що характеризується встановленням конструктивного стилю взаємин у родині та встановленням довірливих стосунків при обговоренні життєвих перспектив, зокрема професійних; *самоствердження* (показники зросли від 28,42% до 31,12%), що свідчить про прагнення матеріальної та психологічної незалежності, автономності власного «Я».

Регулятивна складова самоцінності характеризується включенням ціннісного «Я» у «поле» волі – специфічного «енергетичного двигуна», при цьому відбувається активна самореалізація ціннісного «Я» і юнаки та дівчата структурують свою поведінку з більш високим осмисленням ціннісного «Я», яке здатне до співпереживання, активного морального ставлення до людей, природи, власного внутрішнього світу. Це означає, що *самоспрямованність* (показники якої дещо зменшилися від 41,83% до 38,25 %) пов'язана з новими вимогами юнака стосовно себе, оцінкою власного «Я» у відповідності з особистісно значущими цінностями. З'являється прагнення до *самоорганізації* ціннісного «Я» на основі нових моральних орієнтацій (показники якої зросли від 28,15% до 29,35 %), та, власне, *самоконтролю* (показники якого значно збільшилися від 24,02 % до 34,34 %), що пов'язане із самостійним встановленням власної міри активності, більш осмисленими та конструктивними взаєминами.

Проведене емпіричне узагальнення результатів дослідження дозволило визначити змістові характеристики форм самоцінності:

- *саморефлексія* юнаків якісно змінюється, оскільки ускладнюється навчальна програма, трансформується мотивація отримання освіти, що веде до концептуального осмислення змісту власного «Я». Саморефлексія стає більш плановою, різнобічною, на неї впливає не лише характер цінностей, що засвоюються, але й емоційно-ціннісне ставлення до себе. Юнаки і дівчата здатні бачити власні негативні якості, і не приховуючи їх, визначають приналежність таких утворень своєму внутрішньому «Я»;

- *самоповага* юнаків і дівчат характеризується стабілізацією образу реального «Я» та бажаного «Я». Розвиток цієї форми полягає в ускладненні осмислення власного «Я» та його розширенні під впливом біологічних, соціальних, психолого-педагогічних факторів. Самоповага юнаків значною мірою пов'язана з особистим добробутом, власними матеріальними потребами, а також з формуванням якісно нової системи ціннісних орієнтацій, спрямованих на майбутнє доросле життя;

- *самоінтерес* юнаків до власного внутрішнього світу якісно змінюється, що пов'язано із включенням в доросле життя. Самоінтерес юнака відображає власний стиль мислення, спрямований на власний внутрішній світ, який стає значно складнішим. Ускладнення самоінтересу позначається на якісному переосмисленні юнаками оточуючої реальності та власного „Я”, що спричиняє появу нових горизонтів самоцінності;

- *гідність* юнаків включає розширення і ускладнення всієї системи цінностей, що пов'язано зі зростанням відповідальності й самостійності. При цьому юнаки для утвердження власної гідності обирають, переважно, моральні вчинки. Духовні цінності відіграють провідну роль у становленні власної гідності юнака. Бажання пишатися собою за для себе (а не для однолітків і батьків) позначається на формуванні стійкого почуття особистісної гідності;

- *впевненість у собі* якісно ускладнюється на основі розуміння себе цілеспрямованою компетентною особистістю, здатною долати труднощі. Впевненість в собі пов'язана з тим, що юнаки і дівчата мають достатньо внутрішніх ресурсів для активного характеру дій, здатні безпосередньо висловлювати свої думки і почуття. Їх дії (ментальні, вербальні) спрямовані на вибір важливого для них ціннісного «Я» рішення, вони впевнено обирають і здійснюють значущі дії.

В структурі ціннісного «Я» юнаків і дівчат відбувається якісне перетворення, ускладнення й розширення ціннісного «Я», що пов'язано зі становленням світогляду як системи знань про політичне, економічне, культурне життя суспільства, власної точки зору на зовнішній і внутрішній світ. Відбувається більш глибоке осмислення свого ціннісного «Я», що виявляється у зміні особистісних орієнтацій на майбутнє. Переосмислення різних життєвих смислів визначають домінування в «полі» ціннісного «Я» нових моральних цінностей. Розвинута рефлексія виводить ціннісне «Я» юнака за межі його внутрішнього світу, дозволяючи йому зайняти власну позицію у соціумі. Інтегруючи власне «Я», юнак починає прагнути до духовного зростання, побудови ціннісного «Я» на основі нових моральних цінностей.

Аналіз типологій розвитку самоцінності здійснений за аналогією із підлітковим віком, в результаті чого було отримано 6 якісних типів самоцінності особистості юнака (рис.3). У 20,80 % юнаків домінує *пізнавальний* тип самоцінності, що свідчить про високий рівень ерудованості, творчості, допитливості. Юнаки цієї групи характеризуються високим рівнем ціннісно-сміслового та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе, розвитком абстрактного мислення, творчої уяви, демонструють позитивне ставлення до навчання, що базується на індивідуальних задатках та власній наполегливості. *Професійно спрямований* тип самоцінності мають 19,70% досліджуваних, які пов'язують

досягнення самоцінності із власною кар'єрою, орієнтуючи своє ціннісне «Я» на особистісний і професійний успіх. *Комунікативний* тип самоцінності властивий 16,30 % юнаків, вони мають високий ступінь самореалізації у соціумі, ерудовані з питань особистісних взаємин, дружби, кохання, планів особистісного самовизначення. Самоцінність *духовно спрямованого* типу притаманна 15,40 % юнаків, які демонструють високий рівень ціннісно-смыслового та емоційно-ціннісного ставлення до себе та інших, співпереживання за себе та «Іншого», вміння розуміти внутрішні якості «Іншого» та нести відповідальність за власне «Я». Це позначається на особливостях самовизначення, вирішення особистісних проблем (пошуку сенсу життя, рефлексії особистісних якостей). *Творчий* тип самоцінності характерний для 14,20% юнаків, у яких відзначається достатній рівень ерудиції, загальна обізнаність, природні здатності до навчання, високий рівень емоційно-ціннісного та ціннісно-смыслового ставлення до себе. Найчастіше цей тип формується в юнаків, у яких співпадає високий творчий розвиток особистості та її пізнавальних процесів. *Репродуктивна* самоцінність притаманна лише 13,60 % юнаків та дівчат, в яких було виявлено спрощене сприймання власного «Я». Їм не властиве ґрунтовне осмислення майбутнього потенційного «Я», що пов'язано з їх примітивними цінностями та «забобонами». Низький рівень емоційно-ціннісного та ціннісно-смыслового ставлення до власного «Я» пов'язаний з неуспішністю в навчанні, юнаки більше обізнані у питаннях домашніх обов'язків та ведення господарства, дотриманням певних стереотипів поведінки, які часто співпадають з прийнятими у їх сім'ї.

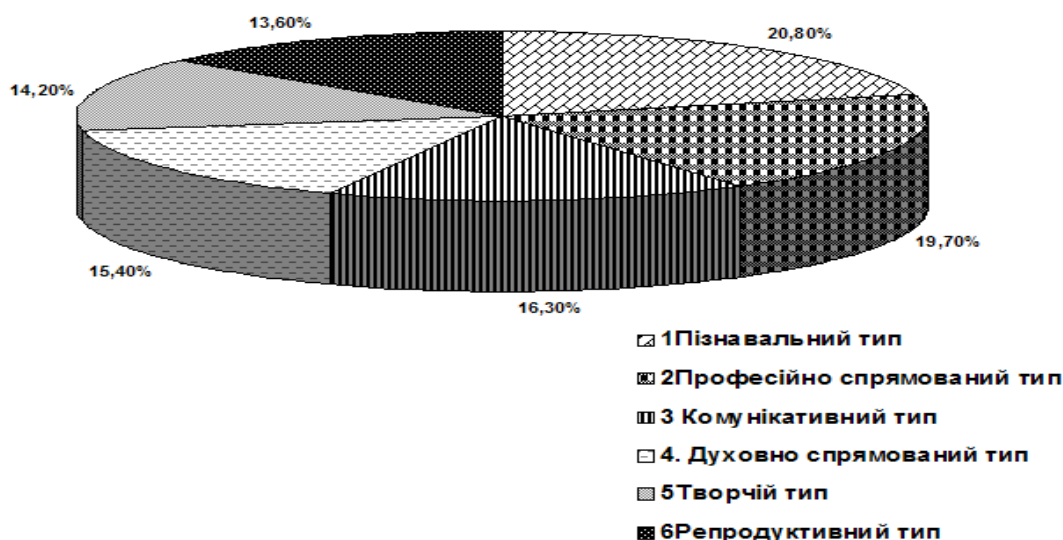

Рис.3. Кількісні показники типів самоцінності особистості раннього юнацького віку

Наступним кроком було виявлення співвідношення типів самоцінності особистості юнака зі стратегіями поведінки. Юнаки з пізнавальною самоцінністю використовують переважно конструктивні та адаптативні стратегії, що свідчить про їх пристосованість до нових умов навчання та конструктивізм у

взаєминах із дорослими та однолітками. В юнаків і дівчат з професійно спрямованою самоцінністю реалізація ціннісного «Я» пов'язана також з адаптативною стратегією, яка дозволяє здійснити необхідний життєвий вибір і самовизначитись в динамічному соціальному просторі та з конструктивною спрямованістю, що свідчить про трансформацію цінності «Я»; в юнаків з комунікативною самоцінністю актуалізуються конструктивні та альтруїстичні стратегії, а їх ціннісне «Я» характеризується більш ірраціональним саморозумінням; для юнаків із духовно спрямованою самоцінністю провідною стає також конструктивна стратегія, водночас зменшується прояв неадаптивної стратегії, що пов'язано з усвідомленням цінності «Я», розумінням своєї ідентичності, спроможністю діяти у різноманітних життєвих ситуаціях, здатністю легко й спонтанно спілкуватися в процесі соціальної взаємодії; в юнаків і дівчат із творчою самоцінністю провідною виступає альтруїстична стратегія і значно зменшується прояв егоїстичної стратегії, що свідчить про активний пошук сенсу життя, коли вони обирають різноманітні творчі захоплення; для юнаків із репродуктивною самоцінністю характерним є зменшення проявів егоїстичної та деструктивної стратегій, що пов'язано з ускладненням ставлення до власного «Я».

Результати дослідження свідчать, що особистість юнаків вже осмислює ціннісне «Я» з позиції професійного та особистісного вибору і демонструє такі стратегії поведінки (конструктивні, альтруїстичні), на основі яких існує можливість переходу до прийняття дорослої позиції та підвищення значущості самого себе. При цьому відбувається оригінальний, індивідуальний пошук власного «Я» у світі, що стимулює вироблення внутрішньої позиції та захист ціннісного «Я», яке зазнає значних змін. Поступово відмовляючись від використання егоїстичних і деструктивних стратегій, юнаки та дівчата усвідомлюють своє ціннісне «Я» на новому рівні, переструктуровують його у відповідності з новими ціннісними зразками та прагненням зайняти внутрішню позицію дорослого. Відбувається трансформація стратегій поведінки відповідно до ціннісного «Я» юнаків та дівчат.

На основі аналізу результатів емпіричного дослідження були виявлені механізми розвитку самоцінності особистості раннього юнацького віку.

Механізм *саморефлексії* самоцінності спрямований на осмислення юнаками і дівчатами простору і часу (особистісний простір), самопізнання та саморозуміння майбутнього потенційного «Я» (когнітивна складова), довільний самоконтроль (регулятивна складова), взаємовідносини між людьми і позитивну оцінку нового зв'язку ціннісного «Я» із соціальним оточенням (комунікативна складова), осмислення внутрішніх потенційних ресурсів із реальною ситуацією самореалізації цих ресурсів духовного «Я» (мотиваційна складова).

Механізм *самоінтеграції* самоцінності реалізується у напрямку прийняття та засвоєння юнаками і дівчатами загальнолюдських цінностей (соціальний та особистісний простір), осмислення набутих потреб (мотиваційна складова), розширення і збагачення уявлень про внутрішній світ (когнітивна складова), емоційного передбачення майбутнього (емоційна складова). Самоінтеграція стимулює розвиток ціннісного „Я” юнака, окреслює напрямки реалізації самоцінності особистості.

Узагальнення отриманих теоретичних та емпіричних знань про структуру, типологію самоцінності юнаків та дівчат дозволяє сформулювати загальні закономірності її розвитку:

- розвиток самоцінності юнаків та дівчат відбувається при поступових ускладненнях її структури, при цьому доміантними в ній виступають мотиваційна, регулятивна та когнітивна складові;

- змінювання структурних складових самоцінності позначаються на якісних перетвореннях ціннісного „Я” юнацтва, що визначає динамічні трансформації їх самоцінності та актуалізують особистісне зростання юнаків і дівчат загалом.

- певний тип самоцінності юнаків і дівчат (самоцінність професійної діяльності, самоцінність духовно особистісного зростання) актуалізує різні стратегії (конструктивні-деструктивні, альтруїстичні-еґоїстичні) поведінки та впливає на ефективність їх соціалізації.

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволило виявити кількісно-якісні показники становлення самоцінності особистості юнаків, її структурні складові та форми, типологічні відмінності, прослідкувати зв'язок ціннісного «Я» зі стратегіями поведінки, виокремити психологічні механізми та обґрунтувати закономірності розвитку самоцінності особистості раннього юнацького віку.

У п'ятому розділі – *«Психологічний супровід розвитку самоцінності особистості періоду дорослішання у процесі її соціалізації»* – визначено принципи, зміст та методи психологічного супроводу розвитку самоцінності особистості в підлітковому та ранньому юнацькому віці, обґрунтовано та впроваджено авторську експериментальну програму «Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання», проаналізовано результати її апробації, здійснено порівняльний аналіз показників розвитку експериментальної та контрольної груп.

В ракурсі інноваційних ідей особистісно-ціннісного підходу нами впроваджено положення про автономізацію-соціалізацію власного «Я» особистості та обумовленість самореалізації самоцінності особистості різними стратегіями її поведінки, які застосовувалася у психологічному супроводі розвитку самоцінності особистості у період дорослішання як методологічні положення, в яких кристалізуються соціально-психологічні детермінанти виникнення, генезису ціннісного «Я» особистості, відбувається актуалізація окремих стратегій поведінки та типів розвитку самоцінності. Відповідно з цим, генезис самоцінності особистості полягає в тому, що особистість періоду дорослішання випробовує необхідність реалізації власної цінності, включаючись і начебто пропускаючи її через себе, виступаючи її власником, виробляє свою автономну незалежну позицію. Тому, *метою* психологічного супроводу було досягнення таких змінювань ціннісного «Я» особистості підлітків та юнаків, котрі спрямовані на позитивні зрушення в особистісному розвитку, на зняття внутрішніх протиріч становлення їх власного «Я», вироблення власної автономної позиції.

Нами була розроблена й впроваджена програма психологічного супроводу «Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання», теоретико-методологічною основою якої є положення про автономізацію-соціалізацію власного «Я» особистості та обумовленість самореалізації самоцінності осо-

бистості різними стратегіями її поведінки; особистісне зростання підлітків та юнаків в процесі соціалізації (В.А. Аверін, І.С.Булах, В.С. Мухіна, А.О. Реан, Л.А. Регуш, Г.М. Прихожан, Д.Й.Фельдштейн); особистісно зорієнтоване виховання, що базувалося на положеннях прийняття, визнання та розуміння самоцінності особистості підліткового та раннього юнацького віку (І.Д.Бех).

Завдання формувального експерименту з підлітками були пов'язані з наступним: гармонізацією розвитку когнітивної, емоційної, мотиваційної, регулятивної складових самоцінності, відновленням рівноваги автономізації-соціалізації власного «Я» особистості, самореалізацією самоцінності особистості за допомогою альтруїстичних, конструктивних стратегій поведінки, формуванням оптимальної соціальної ідентичності, зменшенням конфліктності та егоїстичних проявів поведінки, стимуляцією позитивного емоційного переживання себе та інших.

Формувальний експеримент реалізований в експериментальній групі, яка нараховувала 30 підлітків 12-15 років (які мали низький рівень емоційно-ціннісного та ціннісно-сислового ставлення до себе та інших). Отримані показники порівнювалися із контрольною групою підлітків 12-15 років (32 особи). Програма психологічного супроводу розвитку самоцінності підлітків включала комплекс профілактичних та розвивальних методів, технік, прийомів, спрямованих на досягнення якісних змін ціннісного «Я», прийняття смислу «Я»- як суб'єкта активності, нівелювання кризових явищ цього періоду, зокрема подолання соціальної дезадаптації, деструктивних стратегій поведінки, особистісних дисгармоній. До її впровадження залучалися батьки, психологи, вчителі, соціальні педагоги.

Профілактичні заходи включали використання у виховній і навчальній діяльності цілого ряду методів, спрямованих на змістове збагачення структурних складових самоцінності особистості підлітка. Це, як правило, тематичні бесіди, які спрямовані на: отримання нових знань про цінність власного «Я» (когнітивна складова), актуалізацію потреб у самовизначенні, самоактаулізації, самореалізації (мотиваційна складова), розвиток самопланування (регулятивна складова), досягнення емоційної рівноваги у взаємодіях (емоційна складова).

Водночас використовувались розвивальні заходи, які полягали у використанні методів, зорієнтованих на збагачення уявлень підлітків про власне «Я» та формування позитивного емоційно-ціннісного та ціннісно-сислового ставлення до себе та інших, оволодіння своїми емоціями, вміння їх щиро виявляти, при цьому конструктивно взаємодіяти із дорослими та однолітками (методи навіювання, психотренінгу стимуляції позитивних емоцій, самопізнання, самопланування стратегії життєвої перспективи).

Завданням формувального експерименту з юнаками і дівчатами полягали у наступному: оптимізувати розвиток когнітивної, мотиваційної, комунікативної, регулятивної складових, стимулювати особистісну, професійну ідентичність, закріпити навички самореалізації самоцінності особистості шляхом конструктивних та альтруїстичних взаємодій у соціальному просторі, стимулювати автономізацію-соціалізацію власного «Я» особистості, сформувати стійке емоційно-позитивне переживання та ціннісно-сислове ставлення до власного «Я».

Формувальний експеримент було реалізовано в експериментальній групі, яку склали 25 юнаків 15-18 років з низьким рівнем емоційно-ціннісного та ціннісно-сміслового ставлення до себе та інших. Отримані показники порівнювалися із контрольною групою юнаків 15-18 років (27 осіб). Програма психологічного супроводу «Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання» для юнаків включала комплекс профілактичних та розвивальних методів, спрямованих на осмислення майбутнього потенційного «Я», орієнтацію у виборі життєвих цінностей, вирішення екзистенціальних запитів, усвідомлення суперечностей саморозвитку ціннісного «Я».

Профілактичні заходи реалізовувалися у навчально-виховній діяльності, включали тематичні бесіди, оптимізацію навчального процесу за окремими предметами в напрямку активізації механізмів саморефлексії, самоідентифікації, розширення меж структурних складових самоцінності особистості. За своїм змістом профілактичні заходи охоплювали наступну тематику: вибір мотивів життєвої самореалізації власного «Я» (мотиваційна, регулятивна, комунікативна складові самоцінності); глобалізація соціуму (когнітивна складова самоцінності); стратегії поведінки в ситуації вибору (актуалізація самореалізації власного «Я»); орієнтація особистості «із середини», її свобода від психологічних захистів та незалежність від зовнішніх соціальних стандартів (автономізація-соціалізація власного «Я»).

Розвивальні заходи програми «Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання» полягали у використанні методів когнітивної та поведінкової психології, психотренінгів тілесної релаксації, єдності особистості, емоційно-вольового контролю поведінки, вибору майбутньої життєвої перспективи, соціальної адаптації.

Запропоновані програми психологічного супроводу розвитку самоцінності особистості виявилися ефективними, оскільки після їх впровадження підлітки та юнаки експериментальних груп показали вищі показники розвитку самоцінності в порівнянні з досліджуваними контрольними групами, в яких значущих змін не відбулося (табл.3).

Підлітки експериментальної групи характеризуються якісними змінами розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації, що проявляється в позитивній оцінці нового зв'язку власного «Я» із соціальним оточенням. Зафіксовані зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе підлітків з експериментальної групи, зокрема, зросли показники високого рівня (від 13,5 % до 18,1 %), середнього (з 40,3 % до 58,7 %), зменшилися низького (від 46,2 % до 23,2 %). Зросли показники високого рівня ціннісно-сміслового ставлення до себе (від 17,4 % до 26,4 %), середнього (від 29,5 % до 36,0 %), зменшилися низького (від 53,1 % до 37,6%). Підвищилися також показники високого рівня ціннісно-сміслового ставлення до інших (від 18,9 % до 19,1 %), середнього (від 32,5 % до 34,2 %), зменшилися низького (від 48,6 % до 46,7 %). У підлітків експериментальної групи статистично значущі зміни (за t-критерієм Стьюдента) зафіксовані за шкалами: «емоційно-ціннісне ставлення до себе» (до тренінгу $t=2,39$; після $t=2,75$; $p<0,05$), ціннісно-сміслові ставлення до себе (до тренінгу $t=3,52$, після $t=3,64$; $p<0,01$), що свідчить про ускладнення особистісної саморефлексії, більш

глибоке самоусвідомлення та саморозуміння власного «Я», позитивне самоприйняття й самоствавлення.

Таблиця 3

**Динаміка розвитку самоцінності особистості підлітків та юнаків
за результатами формувального експерименту**

Критерії	Рівні	Д о с л і д ж у в а н і підлітки 12-15 років (n = 62)							
		Експериментальна група (ЕГ, n=30)				Контрольна група (КГ, n=32)			
		До експ.		Після експ.		До експ.		Після експ.	
		%	абс. К-ть	%	абс. К-ть	%	абс. К-ть	%	абс. К-ть
Емоційно-ціннісне ставлення до себе	високий	13,5	4	18,1	5	17,3	5	18,3	6
	середній	40,3	12	58,7	18	61,0	20	62,6	20
	низький	46,2	14	23,2	7	21,7	7	19,1	6
Ціннісно-сміслові ставлення до себе	високий	17,4	5	26,4	8	25,6	8	28,2	9
	середній	29,5	9	36,0	11	35,4	11	37,6	12
	низький	53,1	16	37,6	11	39,0	13	34,2	11
Ціннісно-сміслові ставлення до інших	високий	18,9	6	19,1	8	19,2	8	22,1	9
	середній	32,5	10	34,2	12	34,1	12	37,7	13
	низький	48,6	14	46,7	10	46,7	11	40,2	10
		Д о с л і д ж у в а н і юнаки 15-18 років (n = 52)							
		(ЕГ, n=25)				(КГ, n=27)			
Емоційно-ціннісне ставлення до себе	високий	13,5	3	20,1	5	17,31	5	18,3	6
	середній	43,25	11	56,71	14	51,0	13	61,0	13
	низький	43,25	11	23,19	6	31,69	9	25,8	8
Ціннісно-сміслові ставлення до себе	високий	17,4	5	33,4	8	27,6	8	28,2	9
	середній	38,5	9	35,0	9	46,8	11	48,6	12
	низький	44,1	11	32,6	8	25,6	8	23,2	6
Ціннісно-сміслові ставлення до інших	високий	18,9	6	44,1	11	27,6	8	28,2	9
	середній	32,5	9	34,2	9	47,1	12	49,6	13
	низький	48,6	10	24,7	5	25,3	7	22,2	5

В юнаків і дівчат експериментальної групи наявні зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе, зокрема, зросли показники високого рівня (від 13,5% до 20,1 %), середнього (від 43,25 % до 56,71 %), зменшилися низького (від 43,25 % до 23,19 %). Зросли показники високого рівня ціннісно-сміслового ставлення до себе (від 17,4 % до 33,4 %), знизилися середнього (від 38,5 % до 35,0%), зменшилися низького (від 44,1 % до 32,6%). Водночас зросли показники високого рівня ціннісно-сміслового ставлення до інших (від 18,9 % до 44,1 %), середнього (від 32,5 % до 34,2 %), зменшилися низького (від 48,6 % до

46,7 %). В юнаків статистично значущі зміни (за t-критерієм Стьюдента) зафіксовані за шкалами: ціннісно-сміслові ставлення до себе (до тренінгу $t=2,59$; після $t=3,79$; $p<0,01$), ціннісно-сміслові ставлення до інших (до тренінгу $t=1,72$; після $t=2,97$; $p<0,05$). Це означає, що в експериментальній групі цієї вікової категорії відбулися якісні зміни розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації, що проявляється у формуванні психологічної готовності до самовизначення, глибокому розумінні власного «Я» та «Я-інших», творчій реалізації самоцінності.

В результаті впровадження психологічного супроводу на засадах особистісно-ціннісного підходу якісно змінилися всі основні показники розвитку самоцінності. У підлітків та юнаків виявлена тенденція до розширення ціннісного «Я», набуття особистісної, моральної та професійної ідентичності, використання конструктивної та альтруїстичної поведінки в соціумі.

Аналіз результатів формувального експерименту засвідчив, що в експериментальних групах підлітків та юнаків зросли показники розвитку самоцінності, як наслідок, підвищилося емоційно-ціннісне ставлення до власного «Я», що призвело до повноти життєвих відчуттів; з'явилося більш глибоке ціннісно-сміслові ставлення до себе та інших, що пов'язане із самовизначенням смислу власного «Я». Зафіксовані позитивні зрушення в процесі соціалізації особистості.

Узагальнення результатів проведеного дослідження дозволило сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та експериментально вирішено проблему розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації, сформульовано особистісно-ціннісний методологічний підхід щодо дослідження цього феномену, виявлено механізми, закономірності, структуру, типологію самоцінності особистості підлітків та юнаків, розроблено та експериментально апробовано програму психологічного супроводу розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації.

1. В сучасних умовах самоцінність молоді динамічно трансформується під впливом потоку ЗМІ, інноваційних технологій, які активізують процеси самоусвідомлення, самоствердження, самореалізації людини. Самоцінність розглядається як важливе психологічне утворення, що виникає на основі самосприйняття, самооцінки Я-образу, оцінок референтного оточення. Самоцінність – одна зі складових суб'єктного ядра особистості й структури її самосвідомості, механізм керування поведінкою. На рівні самосвідомості самоцінність проявляється у стратегіях поведінки особистості й соціальній діяльності. Самоцінність – це впевненість людини у власній значущості, особистісній цінності, і ця цінність – її власне «Я», самоідентичність.

2. Вивчення самоцінності особистості здійснено на основі особистісно-ціннісного підходу, сутність якого полягає у визнанні людини як найвищої цінності, її прав на вільний розвиток, прояв своїх духовних потреб, здібностей, утвердження духовно-ціннісного «Я» у соціальній взаємодії. Основу особистісно-ціннісного підходу складає сукупність вихідних теоретичних положень про

закономірності, структуру, функціонування і розвиток самоцінності особистості, він полягає у особистісній інтерпретації цінностей і сенсів життя, відтворенні ціннісно-сислової сфери особистості та індивідуального способу розуміння буття. Вихідними принципами цього підходу визначено наступні: автономізація-соціалізація власного «Я» особистості (автономне освоєння соціального та автономне відторгнення й відтворення соціального); обумовленість самореалізації самоцінності особистості різними стратегіями її поведінки (адаптивною-неадаптивною, альтруїстичною-егоїстичною, конструктивною-деструктивною).

3. Психологічна модель самоцінності особистості в руслі особистісно-ціннісної парадигми утворюється зі складових, які реконструюються у такому діалектичному взаємозв'язку: когнітивна – відбиває такі рівні розвитку самоцінності, як самоаналіз, самоусвідомлення, саморозуміння; емоційна – охоплює рівні самовідчуття, самоприйняття, самоствавлення; мотиваційна – відображає потреби у самовизначенні, самоактуалізації, самореалізації; комунікативна – включає самовиявлення, самопрезентацію, самоствердження; регулятивна – самопрямованість, самоорганізацію, самоконтроль. Виокремлено такі форми розвитку самоцінності як: саморефлексія, самоінтерес, самоповага, гідність, впевненість в собі; виявлено сутність ціннісного «Я» як генерального «ядра» самоцінності.

Генезис особистості зумовлений якісним розвитком самоцінності особистості, який являє собою процес самоусвідомлення та ціннісного самоствавлення до власного «Я», що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі особистісних цінностей і смислів та піднімає особистість до осмисленого самопереживання сутності свого «Я», внутрішньої свободи та самореалізації.

4. Особливості функціонування структури самоцінності особистості в період дорослішання характеризуються ускладненням когнітивної, емоційної, мотиваційної, комунікативної складових, форм саморефлексії, самоінтересу, самоповаги, гідності, впевненості в собі завдяки зорієнтованості особистості на нові соціальні умови життєдіяльності, формування нових соціальних ролей, засвоєння та осмислення ціннісного «Я».

Психологічними механізмами розвитку самоцінності особистості в період дорослішання виступають саморефлексія та самоінтеграція; критеріями цілісності її розвитку – емоційно-ціннісне ставлення до себе, ціннісно-сислове ставлення до себе, ціннісно-сислове ставлення до інших; рівнями розвитку ціннісного «Я» -високий, середній, низький.

5. Підлітковий етап генезису самоцінності має особливу значущість для розвитку особистості, оскільки саме на цій стадії ціннісне «Я» підлітка піднімається на якісно новий ступінь, що знаменує початок особистісної зрілості. Відтепер ціннісне «Я» значною мірою впливає на весь процес подальшого становлення самоцінності. Підліткова стадія розвитку самоцінності визначає не лише шляхи її подальшого удосконалення, але й значною мірою окреслює психічний розвиток особистості в цілому. Отже, при переході від однієї вікової стадії розвитку до іншої відбувається послідовне ускладнення, розширення всіх складових самоцінності та підвищення її ролі в процесі соціалізації особистості періоду дорослішання.

Механізмами розвитку самоцінності в підлітковому віці є:

- *саморефлексія*, як синтезуючий аналіз внутрішньої реальності, який розширює уявлення про власне «Я» і сприяє осмисленню і переосмисленню ціннісного особистісного смислу. Основою саморефлексії самоцінності підлітків є значущі соціальні взаємини з однолітками та батьками, власні емоційно-ціннісні переживання, осмислення внутрішнього світу. Таке ускладнення зумовлено збагаченням соціального «Я», морального «Я» і духовного «Я», що відображають нові ціннісні знання підлітка про самого себе.

- *самоінтеграція*, що полягає в об'єднанні (інтеграції) системи форм самоцінності особистості підлітка з тими цінностями, які презентовані соціумом, референтною групою, особистістю. Механізм самоінтеграції діє як поступова двостороння трансформація соціального простору в напрямку наближення його до особистісного простору і, навпаки, в протилежному напрямку, а також об'єднання всіх самостійних і водночас взаємопов'язаних і взаємозумовлених складових самоцінності в єдину цілісність. Цей процес спонукає зміни в ціннісному „Я” згідно з прийнятими підлітком загальнолюдськими цінностями.

Для підлітків характерні такі закономірності розвитку самоцінності:

- становлення самоцінності відбувається при поступових ускладненнях її структури, при цьому доміантними виступають комунікативна, емоційна, когнітивна складові моделі самоцінності;

- ускладнення структури самоцінності підлітків позначається на якісних перетвореннях їх ціннісного „Я”, що пов'язано з трансформаціями та генезисом самоцінності підлітків;

- певні типи самоцінності підлітка актуалізують самореалізацію стратегій поведінки, що визначає особливості їх соціалізації в довкіллі.

б. Розвиток самоцінності в ранньому юнацькому віці детермінований не лише відповідним рівнем розвитку всіх складових самоцінності особистості в цілому, а й результатами розвитку попередніх менш складних етапів самоцінності. Між усіма етапами розвитку самоцінності завжди зберігається глибока внутрішня наступність. Отже, безперервний характер розвитку, наступність окремих онтогенетичних етапів дають змогу розглядати генезис самоцінності як психічний процес, що поступово розгортається в часі та характеризується дедалі складнішими формами (самоповагою, впевненістю в собі та ін.) й особливостями прояву серцевини самоцінності – її ціннісного «Я». Водночас із тенденцією до інтегративності всіх складових самоцінності в процесі дорослішання простежується й інша, не менш важлива тенденція їх диференціації, тобто кожна із складових самоцінності набуває більш чіткіших особливостей функціонування і розвитку.

Механізмами розвитку самоцінності в ранньому юнацькому віці виступають:

- *самоінтеграція* самоцінності юнаків, яка реалізується у напрямку прийняття та засвоєння загальнолюдських цінностей (соціальний та особистісний простір), осмислення набутих потреб (мотиваційна складова), розширення і збагачення уявлень про внутрішній світ (когнітивна складова), емоційного прийняття майбутнього (емоційна складова). Інтеграція стимулює розвиток ціннісного „Я” юнаків, окреслює напрямки реалізації самоцінності особистості;

- *саморефлексія* самоцінності в юнацький період, що спрямована на осмислення простору і часу (особистісний простір), самопізнання та саморозуміння майбутнього потенційного «Я» (когнітивна складова), довільний самоконтроль (регулятивна), взаємовідносини між людьми і позитивну оцінку нового зв'язку ціннісного «Я» із соціальним оточенням (комунікативна складова), осмислення внутрішніх потенційних ресурсів та реальної ситуації самореалізації духовного «Я» (мотиваційна складова).

Розвиток самоцінності в ранньому юнацькому віці характеризується такими закономірностями:

- розвиток самоцінності відбувається при поступових ускладненнях її структури, при цьому домінантними виступають мотиваційна, регулятивна, когнітивна складові моделі самоцінності;

- зміни структури самоцінності позначаються на якісних перетвореннях ціннісного «Я» (відбувається прийняття, реалізація (утвердження) ціннісного «Я»), що втілюються у динамічних трансформаціях самоцінності юнаків та значно підсилюють її розвиток.

- типи самоцінності юнака (самоцінність професійної діяльності, самоцінність духовно-особистісного зростання) актуалізують стратегії (конструктивні-деструктивні, альтруїстичні-егоїстичні) поведінки та впливають на ефективність соціалізації в оточуючому соціальному просторі.

7. Психологічний супровід розвитку самоцінності особистості має базуватися на механізмах і закономірностях її функціонування, поєднувати профілактичні та розвивальні методики, спрямовані на роботу психолога з підлітками та юнаками, їхніми батьками, вчителями, соціальними педагогами, іншими учасниками навчально-виховного процесу.

Програма психологічного супроводу розвитку самоцінності дозволяє досягнути таких змін ціннісного «Я» особистості, котрі спрямовані на позитивні зрушення особистісного розвитку, на зняття внутрішніх протиріч становлення їх власного «Я», вироблення власної автономної позиції, а також актуалізацію конструктивних і альтруїстичних стратегій поведінки, що призводять до позитивних змін особистісного розвитку, осмислення майбутнього потенційного «Я».

Ефективність психологічного супроводу визначають: актуалізація розвитку когнітивної, мотиваційної, комунікативної, регулятивної складових самоцінності, механізмів її функціонування, відновлення рівноваги автономізації-соціалізації власного «Я» особистості, закріплення самореалізації самоцінності особистості у соціальному просторі за допомогою конструктивних та альтруїстичних стратегій поведінки, формування стійкого емоційно-позитивного переживання та ціннісно-сислового ставлення до власного «Я» та «Я-іншого».

Авторська програма психологічного супроводу «Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання» для підлітків та юнаків охопила комплекс профілактичних та розвивальних методик, спрямованих на запобігання відхилень поведінки, особистісних дисгармоній, орієнтацію у виборі життєвих цінностей, вирішення екзистенціальних запитів, набуття особистісної та професійної ідентичності.

Профілактичні заходи, що реалізовувалися у навчальній діяльності, включали тематичні бесіди, оптимізацію навчального процесу за окремими предметами в напрямку активізації механізмів саморефлексії, самоідентифікації розвитку самоцінності, розширення меж її структурних компонентів. Особисто-розвивальні заходи програми психологічного супроводу включали використання методів когнітивної та поведінкової психології, сугестії, а також психотренінги тілесної релаксації, вибору життєвої перспективи, емоційно-вольового контролю поведінки, соціальної адаптації.

Впровадження програми психологічного супроводу «Розвиток самоцінності особистості в період дорослішання» актуалізує механізми самоідентифікації, саморефлексії, сприяє цілісному розвитку самоцінності особистості. Відбувається актуалізація розвитку структурних компонентів моделі самоцінності особистості, механізмів її функціонування, автономізація-соціалізація власного «Я» особистості, самореалізація самоцінності особистості конструктивними та альтруїстичними стратегіями поведінки. Це позначається на успішності соціалізації підлітків та юнаків, їх особистісному розвитку, позитивному емоційно-ціннісному та ціннісно-смісловому ставленні до себе.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку самоцінності особистості. Детального вивчення потребують питання, що окреслені у нашій роботі лише у загальних рисах — генезис самоцінності на початкових етапах онтогенезу дитини, значення самоцінності особистості в дошкільному віці. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребують питання функціонування самоцінності особистості в похилому віці, вдосконалення методів психодіагностики та психокорекції досліджуваного феномену та ін.

Зміст дисертації відображено у таких публікаціях автора:

Монографія

1. Просандеєва Л.Є. Генеза самоцінності особистості в процесі соціалізації: монографія / Людмила Євгенівна Просандеєва.- Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2011. – 384 с.

Статті у наукових фахових виданнях

2. Просандеєва Л.Є. Девіантна та делінквентна поведінка як фактор деструктивної соціалізації / Л.Є. Просандеєва // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: «Логос», 2007. – Т.7, вип.10. – С.324-332.

3. Просандеєва Л.Є. Формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді / Л.Є. Просандеєва // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2007.– №16 (40). – С.123-127.

4. Просандеєва Л.Є. Концептуальні засади теорії самоцінності /Л.Є. Просандеєва // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: «Логос», 2007. – Т.7, вип. 13. – С.282-288.

5. Просандеєва Л.Є. Проблеми формування самоцінної особистості в процесі соціалізації людини / Л.Є. Просандеєва // Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка, М.-Л.А. Чепи. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2007. – Том ІХ, Ч. 2. – С.311-322.

6. Просандеєва Л.Є. Теоретичні аспекти філософсько-психологічного вивчення самоцінності особистості / Л.Є. Просандеєва // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2007. – Т.Х, Вип.2.-С.428-437.

7. Просандеєва Л.Є. Деякі аспекти становлення самоцінності підлітків / Л.Є. Просандеєва // НПУ ім. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць-К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2007. – № 20 (44).- С.151-157.

8. Просандеєва Л.Є. Соціалізація людей «третього віку» у контексті проблеми самоцінності / Л.Є. Просандеєва // Гуманітарні науки. Науково-практичний журнал. – 2007. – №2 (14).- С.156-160.

9. Просандеєва Л.Є. Цінність як важливий чинник самоцінності особистості / Просандеєва Л.Є. // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: «Логос», 2008. – Том 10, Ч.4. – С.468-474.

10. Просандеєва Л.Є. Формування самоцінності в дитинстві у контексті соціалізації / Л.Є. Просандеєва // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д.-К.: «Логос», 2008. – Т.10, Ч.1.- С. 375-384.

11. Просандеєва Л.Є. Інноваційні підходи до оптимізації соціалізації підростаючої особистості / Л.Є. Просандеєва // Актуальні проблеми психології. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія: Зб. наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2008. – Вип. 8. – С. 165-171.

12. Просандеєва Л.Є. Проблеми розвитку самоцінності дитини / Л.Є. Просандеєва // Соціальна психологія. – 2008. – №1(27).- С. 179-185.

13. Просандеєва Л.Є. Специфіка самоцінності літніх людей / Л.Є. Просандеєва // Соціальна психологія. – 2008. – № 3 (29). – С.171-179.

14. Просандеєва Л.Є. Диференційно-діагностичні критерії порушення самоцінності дитини в процесі соціалізації / Л.Є. Просандеєва // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2008. – № 5. – С.75-80.

15. Просандеєва Л.Є. Соціально-психологічна адаптація людей похилого віку як важливий чинник стабільності самоцінності / Л.Є. Просандеєва // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія №12. Випуск 21 (45). Психологічні науки: Зб. наукових праць-К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2008.-С.29-34.

16. Просандеєва Л.Є. «Завдання на життя» (Соціально-психологічні чинники кризового стану самоцінності особистості) / Л.Є. Просандеєва // Гуманітарні науки. Науково-практичний журнал. – 2008. – №1 (15).- С.156-162.

17. Просандеєва Л.Є. Проблема материнської депривації як наслідок духовного занепаду суспільства / Л.Є. Просандеєва // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип.498-499. Педагогіка та психологія.-Чернівці: Книги – XXI, 2010. – С.133-135.

18. Просандеєва Л.Є. Концепція автономізації-соціалізації власного «Я» особистості / Л.Є. Просандеєва // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського: Зб. наукових праць / За ред. С.Д.Максименка, Н.О.Євдокімової. – Т.2. – Вип.7. – Миколаїв: МНУ ім.В.О.Сухомлинського, 2011. – С. 232-236.

19. Просандеєва Л.Є. Типологічний аналіз самоцінності особистості підлітка / Л.Є. Просандеєва //Проблеми сучасної психології: Зб. наукових праць Кам'янець – Подільського національного університету ім.Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. Максименка С.Д.- К: «Логос», 2011. – Вип. 14. – С.665-674.

20. Просандеєва Л.Є. Психологічна модель генезису самоцінності особистості / Л.Є. Просандеєва // Актуальні проблеми психології. Том X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України / За ред. Максименка С.Д.- К.,2011.- Вип.18. – С.409-418.

21. Просандеєва Л.Є. Психологічні особливості ціннісного «Я» підлітка / Л.Є. Просандеєва // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. Максименка С.Д.-К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011.- Т.ХІІІ, Ч.6. – С.257-264.

22. Просандеєва Л.Є Концепція обумовленості самореалізації самоцінності особистості різними стратегіями її поведінки / Л.Є. Просандеєва // Актуальні проблеми психології. Том X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України / За ред. Максименка С.Д.- К.,2011.- Вип.19. – С.449-459.

23. Просандеєва Л.Є. Особистісно-ціннісний підхід до розвитку самоцінності особистості в процесі її соціалізації / Л.Є. Просандеєва // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. Максименка С.Д.-К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011.- Т.ХІІІ, Ч.7. – С.261-270.

24. Просандеєва Л.Є. Психологічні особливості розвитку ціннісного «Я» в ранньому юнацькому віці / Л.Є. Просандеєва // Актуальні проблеми психології. Том X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. Максименка С.Д.- К.,2011.- Вип.20. – С.259-267.

Матеріали наукових конференцій

25. Просандеєва Л.Є. Масова культура в контексті національно-культурного розвитку /Просандеєва Л.Є.// Міжнародна науково-практична конференція «Культурна політика в Україні у контексті світових трансформаційних процесів».- К., ДАККУ, 2001. – С.102-104.

26. Просандеева Л.Е. Самоценность личности в процессе ее социализации / Просандеева Л.Е. // Сборник материалов XII Международной научно-практической конференции «Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения» / Секция: Педагогическая и коррекционная психология (14 апреля 2010 г., г.Новосибирск, Россия). В 2-х частях. Часть1/ Под общ. ред. С.С. Чернова. – Новосибирск: «СИБПРИНТ», 2010.-С.85-89.

27. Просандеева Л.Е. Развитие самооценности личности ребенка в семье [Электронный ресурс] / Просандеева Л.Е. // Психология и семья : 4-я науч.-практ. Интернет-конф., секция «Развитие личности ребенка в семье», 15 апреля 2010г. : материалы. – Минск, 2010 – Режим доступа :

http://www.psy-family.narod.ru/kohferenz4/s07/section7_12.zip.

28. Просандеева Л.Е. Соціалізаційні чинники формування самоцінності особистості / Просандеева Л.Е. // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка / Секція: «Психологія розвитку, генетична психологія» (19-20 квітня 2010 р.).- Т.І.- К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010.- С.206-208.

29. Просандеева Л.Е. Концепції соціалізації особистості в контексті розвитку її самоцінності / Просандеева Л.Е. // Матеріали шостої науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасної науки» / Напрямок: Психологія (20-22 квітня 2010 р. м. Київ). – К.: ТОВ «ТК Меганом», 2010.- С.40-44.

30. Просандеева Л.Е. Вища освіта в Україні: інтеграція до європейських структур / Просандеева Л.Е. // Матеріали VII міжнародної науково-методичної конференції «Менеджмент якості освіти і новітні технології навчання у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору» (20-21 травня 2010р., м.Київ) /Упорядник Л.Т.Коломієць.-К.: МНТУ, 2010.- С.104-106

31. Просандеева Л.Е. Організація вищої освіти в Україні: досвід і реформація/ Просандеева Л.Е. // Матеріали шестой Международной конференции «Стратегия качества в промышленности и образовании» / Секция: Психология (4-11 июня 2010 г., г. Варна, Болгария) – С.308-310.

32. Просандеева Л.Е. Автономізація – соціалізація ціннісного «Я» особистості. / Просандеева Л.Е. // Матеріали седьмой Международной конференции «Стратегия качества в промышленности и образовании» / Секция: Психология (3 –10 июня 2011г., г. Варна, Болгария). – С.506-509.

Публікації в інших наукових виданнях

33. Просандеева Л.Е. Проблемы формування духовної цілісності підлітків / Просандеева Л.Е. //Україна на порозі третього тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура. – К., Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Т. 14. – С. 354-359.

34. Просандеева Л.Е. Підлітковий суїцид як прояв відчуження від особистої цілісності /Просандеева Л.Е. // Духовність як основа консолідації суспільства. – К., Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Т. 16. – С. 405-411.

35. Просандеєва Л.Є. Подолання депривації у сфері дозвілля /Просандеєва Л.Є.//Педагогіка і психологія професійної освіти.-2000.-№3-С.86-92.

36. Просандеєва Л.Є. Філософія виховання в контексті подолання підліткової депривації /Просандеєва Л.Є. // Рідна школа. – 2000. – № 10-С. 10-11.

37. Просандеєва Л.Є. Нова школа нової України: перспективи розвитку /Просандеєва Л.Є. // Вісник книжкової палати. -2000.- № 12- С. 27-29.

38. Просандеєва Л.Є. Розвиток творчих здібностей підлітків в умовах культурно-дозвілдової діяльності мистецького спрямування /Просандеєва Л.Є. // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Зб. наук. праць: наук. зап. Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 11, Рівне, РДПУ, 2006.-С.107-111.

39. Просандеєва Л.Є. Психолого-педагогічні принципи викладання культурологічних дисциплін / Просандеєва Л.Є. //Вісник КНУКіМ: Зб. наук. праць – Вип. 18 (Серія: Педагогіка) / Київський національний університет культури і мистецтв.-К., 2008.- С.84-89.

40. Просандеєва Л.Є. Актуальні проблеми викладання історії культури ХІХ- початку ХХІ століття /Просандеєва Л.Є., Никоненко Т. М. // Культура і мистецтво у сучасному світі: Зб. наук. праць.-К. КНУКіМ, 2010.- Вип. 11.- С.174-182.

АНОТАЦІЇ

Просандеєва Л.Є. Психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. — педагогічна та вікова психологія. — Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2011.

У дисертації досліджуються психологічні засади розвитку самоцінності особистості в підлітковому та ранньому юнацькому віці. В руслі особистісно-ціннісної парадигми утверджується положення про те, що вихідною засадою розвитку особистості на різних вікових етапах виступає її самоцінність.

Згідно з теоретичними установками особистісно-ціннісного підходу вибудовується авторська концепція розвитку самоцінності особистості. Вивчення генезису самоцінності особистості підлітка та юнака здійснювалось у процесі реалізації таких основних концептуальних положень розвитку самоцінності особистості як: автономізація – соціалізація власного «Я» особистості (автономне освоєння соціального та автономне відторгнення й відтворення соціального); обумовленість самореалізації самоцінності особистості різними стратегіями її поведінки (адаптивною-неадаптивною, альтруїстичною-егоїстичною, конструктивною-деструктивною). У висунутих положеннях обґрунтовується питання генезису самоцінності, її змісту, структури та типологічних особливостей на етапі дорослішання особистості; встановлюються сутність психологічних механізмів та закономірностей функціонування самоцінності особистості, основні підходи її психодіагностики в підлітковому та юнацькому віці.

Створена психологічна модель самоцінності особистості дозволяє узагальнити особистісні детермінанти розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації, виявити критерії, рівні та показники структурно-динамічних та типологічних відмінностей цього процесу. Розроблено та впроваджено у практику навчально-виховного процесу школи та діяльність психологічної служби систему психологічного супроводу розвитку самоцінності особистості.

Ключові слова: самоцінність особистості, ціннісне «Я», соціалізація особистості, криза самоцінності особистості, автономність психологічного простору, саморефлексія, самореалізація, самоактуалізація, самоствердження, стратегії поведінки, психологічний супровід.

Просандеева Л.Є. Психологические основы развития самооценности личности в процессе социализации. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, 2011.

В диссертации исследуются психологические основы развития самооценности личности в подростковом и раннем юношеском возрасте. В русле личностно-ценностной парадигмы утверждается положение о том, что исходным принципом развития личности на разных возрастных этапах выступает ее самооценность.

Согласно теоретическим установкам личностно-ценностного подхода выстраивается авторская концепция развития самооценности личности. Таким образом, изучение генезиса самооценности личности подростка и юноши осуществлялось в процессе реализации таких основных концептуальных положений развития самооценности личности как: автономизация-социализация собственного «Я» личности (автономное освоение социального и автономное отторжение и воспроизведение социального); обусловленность самореализации самооценности личности разными стратегиями ее поведения (такими стратегиями являются: адаптивная-неадаптивная, альтруистичная-эгоистическая, конструктивная-деструктивная). В выдвинутых положениях обосновывается вопросы генезиса самооценности, ее содержания, структуры и типологических особенностей на этапе взросления личности; устанавливаются сущность психологических механизмов и закономерностей функционирования самооценности личности, основные подходы ее психодиагностики в подростковом и юношеском возрасте.

Созданная психологическая модель самооценности личности позволяет обобщить личностные детерминанты развития самооценности личности в процессе социализации, выявить критерии, уровни и показатели структурно-динамических и типологических отличий этого процесса. Разработано и введено в практику учебно-воспитательного процесса школы и деятельности психологической службы систему психологического сопровождения развития самооценности личности, разные формы профилактической и развивающей работы. Апробированная программа направлена на развитие самооценности личности в процессе социализации.

Ключевые слова: самоценность личности, ценностное "Я", социализация личности, кризис самоценности личности, автономность психологического пространства, саморефлексия, самореализация, самоактуализация, самоутверждение, стратегии поведения, психологическое сопровождение.

Prosandjeva L.E. Psychological principles of the development of the self-value of the person in the process of the socialization. – Manuscript.

Thesis for an acquisition of the doctor's degree on psychological sciences, specialty 19.00.07. – pedagogical and age psychology. – Kiev national university of culture and arts, Kyiv, 2011.

The psychological principles of the development of the self-value of the person in teenage and youthful age are investigated in the dissertation. In the tideway of the personal-valuable paradigm the position is affirmed that self-value of the person acts as the initial principle of its development at the different age stages.

According to the theoretical orientations of the personal-valuable approach the author's concept of the development of the self-value of the person is built. Thus, the studying of the genesis of the self-value of the person of the teenager was carried out in the process of the realization of such basic conceptual positions of the development of the self-value of the person as: autonomization – socialization of the own "I" persons (independent development of the social both the independent tearing away and the reproduction of the social); the conditionality of the self-realization of the self-value of the person by the different strategies of its behavior (such strategies are: adaptative-not adaptative, altruistic – egoistical, constructive-destructive).

The created psychological model of the self-value of the person allows to generalize the personal determinants of the development of the self-value of the person in the process of the socialization, to reveal the criteria, levels and indicators of the structurally-dynamic and typological differences of this process. It is developed and entered into practice of the educational and bringing up process of the school and the activity of the psychological service the system of the psychological support of the development of the self-value of the person, the different forms of the preventive and developing work. The approved program is directed on the development of the self-value of the person in the process of the socialization.

The program of the psychological support of the development of the self-value has allowed to reach such changes of the valuable "I" of the persons, which directed on the positive shifts of the personal development, on the removal of the internal contradictions of their formation of the own "I", on the development of own independent position, and also on the actualisation of the constructive and altruistic strategy of the behaviour which lead to the positive changes of the personal development, of the judgement of the future potential "I".

The development of the actualisation of the cognitive, motivational, communicative, regulative compounds of the self-values, the mechanisms of its functioning, the restoration of the balance of the autonomism-socialization of the own "I" of the persons, the consolidation of the self-realization of the self-value of the person in the social space by the means of the constructive and altruistic strategy of the behaviour, the formation of the proof emotionally-positive experience and the value-semantic

relation to the own "I" and "JA-another" defines the efficiency of the psychological support.

Psychological model of personality self-value within the framework of personal and valuable paradigm is created from the components reconstructed in the following dialectic correlation: cognitive – reflects such levels of self-value development as self-analysis, self-awareness and self-understanding; emotional – embraces levels of self-sentiment, self-acceptance, self-attitude; motivational – reflects needs in self-determination, self-actualization, self-realization; communicative – self-expression, self-presentation, self-affirmation; regulative – self-direction, self-organization, self-control. The following forms of self-value development can be singled out: self-reflection, self-interest, self-esteem, dignity, self-assurance; the essence of valuable "I" has been determined as a general core of self-value.

Personality genesis is stipulated by qualitative development of personality self-value and it is a process of self-awareness and value self-attitude to own "I" that actualizes new levels of opening in yourself of personal values and senses and raises personality to meaningful self-experience of own "I" sense, inner freedom and self-realization.

Peculiarities of personality self-value structure functioning during growing up are characterized by complication of cognitive, emotional, motivational, communicative components, self-reflection forms, self-interest, self-esteem, dignity, self-assurance as a result of personal orientation to new social life conditions, formation of new social roles, adoption and understanding of valuable "I".

Psychological mechanisms of personal self-value development during the period of growing-up are self-reflection and self-integration; criteria of its development integrity are emotional and valuable self-attitude, valuable and meaningful self-attitude, valuable and meaningful attitude to the others; the levels of value "development" – high, medium and low.

Key words: self-value of the person, valuable "I", socialization of the person, crisis of the self-value of the person, autonomy of the psychological space, self-reflexion, self-realization, self-actualization, self-affirmation, behavior strategy, psychological support.